

Stanisław Koller

ORCID: 0000-0001-9060-8981
(Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie)

SPRAWA BRUNONA BYSTRZYŃSKIEGO W ŚWIETLE DOKUMENTÓW „OPERACJI POLSKIEJ” NKWD W GRUZJI (1937–1938)

Jedenastego sierpnia 1937 r. został wydany w Moskwie rozkaz nr 00485, podpisany przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa¹. Nakazywał on wykrycie i likwidację lokalnych organizacji POW oraz dywersyjno-szpiegowskich i powstańczych kadr polskiego wywiadu. Jego ostatecznym celem była jednak bezwzględna, bo drogą eksterminacji, eliminacja Polaków ze wszystkich sfer życia Związku Sowieckiego. Szeroko zakrojoną operację, nazywaną w literaturze „operacją polską”, rozpoczęto 20 sierpnia 1937 r.², a zakończono u schyłku 1938 r. Objęto

¹ Nikołaj Iwanowicz Jeżow (1895 r. – 6 II 1940 r.). Od 1937 r. generalny komisarz bezpieczeństwa państwowego. W latach 1921–1934 zajmował różne stanowiska w RKP(b) i WKP(b); od 11 II 1934 r. do 28 II 1935 r. zastępca przewodniczącego Komisji Kontroli Partyjnej przy KC WKP(b); od 10 III 1935 r. do 4 II 1936 r. na czele Wydziału Kadr organów partyjnych KC WKP(b); od 26 IX 1936 r. do 25 XI 1938 r. ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS; jednocześnie od 8 IV 1938 r. do 9 IV 1939 r. ludowy komisarz transportu wodnego ZSRS; 10 IV 1939 r. aresztowany, 4 II 1940 r. skazany przez Kolegium Wojskowe SN ZSRS na karę śmierci, rozstrzelany w Moskwie. N.W. Pietrow, K.W. Skorkin, *Kto rukowodil NKWD 1934–1941. Sprawocznik*, Moskwa 1999, <http://www.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/index.htm> (dostęp 20 V 2021 r.).

² Pierwsze protokoły Trójki odnalezione w Gruzji, skazujące Polaków na rozstrzelanie, datowane są na 15 VIII 1937 r. (Józef Papis i Dymitr Głowa). Prawdopodobnie są one rezultatem wcześniejszych działań NKWD lub wydanego 30 VII 1937 r. przez Nikołaja Jeżowa rozkazu nr 00447 („operacja kulacka”). Nakazywał on m.in. represjonowanie osób, które kiedykolwiek należały do organizacji uznanych za antysowieckie oraz były członkami organizacji powstańczych i szpiegowsko-dywersyjnych. Jak widać, rozkaz nr 00447 zbiegał się z rozkazem nr 00485, który nakazywał represjonowanie Polaków zaliczonych do elementów szpiegowskich, dywersyjnych, szkodniczych, powstańczych i antysowieckich. Należy podkreślić, że niezależnie od wymienionych rozkazów od 25 II 1927 r. obowiązywał w ZSRS

nią Polaków na obszarze całej Rosji sowieckiej. Według szacunkowych danych w czasie operacji zamordowano ok. 135 000–140 000³ osób narodowości polskiej. Badania naukowe nad przebiegiem operacji i skalą represji cały czas trwają. Ich rezultaty w dużej mierze zależą od ujawnienia nowych źródeł, które pozostają w archiwach Federacji Rosyjskiej i państw byłego ZSRS⁴.

art. 58 Kodeksu karnego, na podstawie którego ścigano najcięższe przestępstwa przeciwko państwu, takie jak: szpiegostwo, dywersja, terror, propaganda itd. Rozkaz nr 00485 nakazywał organom NKWD stosowanie odpowiednio kary rozstrzelania oraz 10 lub 8 lat ITŁ w przypadku, kiedy osoby – ścigane za te same przestępstwa z art. 58 k.k. – były narodowości polskiej. Dlatego wyroki wydane przez organy NKWD po 11 VIII 1937 r. na Polaków, odwołujące się do wskazanych w rozkazie nr 00485 rodzajów przestępstw, należy z prawnego punktu widzenia traktować jako objęte „operacją polską”. Nie wiadomo, jak rozkaz Jeżowa wpływał na decyzje funkcjonariuszy prowadzących sprawę przeciwko osobom narodowości polskiej, którym postawiono inne zarzuty. Zob. *Rozkaz nr 00447 [w:] Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*, red. D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, W. Luarsabiszwili, S. Koller, M. Majewski, O. Tuszuraszwili, Warszawa–Tbilisi 2016, s. 58–70; *Rozkaz nr 00485 [w:] Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 71–74; *Protokół trójki: Józef Papis [w:] Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 77–78; *Protokół trójki: Dymitr Głowa, Wasilij Nowikow, Aleksander Wagner [w:] Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 79–80.

³ Taka liczba ofiar została ustalona na podstawie niepełnych danych – stan na 2014 r. Zob. T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014, s. 359.

⁴ Więcej na temat „operacji polskiej” zob.: W. Lizak, *Rozstrzelana Polonia. Polacy w ZSRS 1927–1939*, Szczecin 1990; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991; *idem*, *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938)*, Warszawa 1991; J. Kupczak, *Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939 [w:] Studia polsko-ukraińskie. Ukraina–Polska. Dziedzictwo historyczne i świadomość społeczna. Materiały z konferencji naukowej. Kamieniec Podolski, 29–31 maja 1992*, Przemysł 1993; N. Pietrow, *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11; J. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wrocław 1994; M. Kościuk, *Czynnik polski w stalinowskiej polityce lat trzydziestych na Białorusi [w:] Polska–Białoruś 1918–1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994; W. Michniuk, *Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych [w:] Polska–Białoruś 1918–1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994; K. Jaworski, *Bruno Jasiński w sowieckim więzieniu – aresztowanie, wyrok i śmierć*, Kielce 1995; J. Kupczak, *Stosunek władz bolszewickich do polskiej ludności na Ukrainie (1921–1939)*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 1997, nr 1; H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998; *idem*, *Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938 [w:] Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 1999; A. Paczkowski, *Polacy pod obcą i własną przemocą [w:] S. Courtois, N. Werth, J.L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.L. Margolin i inni, Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999; S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002; H. Stroński, *Przemoc jako uniwersalny środek działania stalinizmu*, „Szkice Humanistyczne” 2005, nr 11; M. Łoziński, *Operacja polska. Stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937–1938*, Kłodawa 2008; W. Haniewicz, *Tragedia syberyjskiego Białegostoku*, Pelplin 2008; R. Dzwonkowski, „Polska operacja” w ZSRS (1937–1940), „Summariusz” 2009, t. XXXVIII; M. Korcuć, J. Szarek, P. Szubarczyk, J. Wieliczka-Szarek, *W cieniu czerwonej gwiazdy. Zbrodnie sowieckie na Polakach*, Kraków 2010; *Wielki Terror. Operacja polska 1937–1938. Wehłyj Teror. Polska operacja 1937–1938*, red. J. Bednarek, J. Karbarz-Wilińska, S. Kokin, M. Majewski, J. Szapował, Warszawa–Kijów 2010 (seria: „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t. 8); *Rozstrzelanie Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Radzieckim w latach 1937–1938. Dokumenty centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010; T. Sommer, *The Polish Operation: Stalin's First Genocide of Poles 1937–1938*, „The Sarmatian Review” 2011, t. XXXI, nr 3, s. 1618–1625; *Sprawa „Polskoji orhanizaciji wijskowej” w Ukraini 1920–1938 rr. Zbirnyk dokumentiw ta materialiw*, red. S. Kokin, R. Podkur, O. Rublow, Kyjiw 2011; *Wielki Terror 1937–1938*, oprac. T. Kizny, współpr. D. Roynette, Warszawa 2013; R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni. Ukraina w latach czystek i terroru (1934–1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Słupsk 2013; *Dzieci operacji pol-*

Jednym z charakterystycznych aspektów „operacji polskiej” było oskarżanie Polaków o przynależność do Polskiej Organizacji Wojskowej, szpiegostwo na rzecz polskiego wywiadu, działania antysowieckie i dywersyjne. Funkcjonariusze NKWD robili wszystko, aby znaleźć „dywersyjno-szpiegowskie i powstańcze kadry w przemyśle, transporcie, sowchozach i kołchozach”. Sposób, w jaki prowadzili swoje działania, ukazują materiały spraw śledczych z tego okresu. Sprawa Brunona Bystrzyńskiego, aresztowanego w Tbilisi w nocy z 3 na 4 września 1937 r., a następnie skazanego 3 stycznia 1938 r. i rozstrzelanego jedenaście dni później, jest jedną z typowych spraw tego okresu. Dlatego właśnie na jej podstawie warto przeanalizować sposób prowadzenia śledztwa przez NKWD i przyrzeć się wszystkim jego absurdom.

Dokumenty dotyczące Brunona Bystrzyńskiego zostały odnalezione w Archiwum MSW Gruzji (sygn. Archiwum MSW Gruzji, oddział I, fond 6, sprawa 37596, tom 4, pudło 115)⁵ i przekazane w wersji elektronicznej do Archiwum IPN w Warszawie (sygn. AIPN, 2907/236). Obecnie akta sprawy składają się z trzech tomów: tom 1 – liczy 17 kart, znajdują się w nim dokumenty związane z aresztowaniem, akt oskarżenia, zaświadczenia 1. Oddziału dotyczące ruchu akt archiwalnych Bystrzyńskiego; tom 2 – zawiera 35 kart, a wśród nich: oskarżenie uzupełniające, główny akt oskarżenia, korespondencja śledztwa, protokół Trójki, dokumenty osobiste oskarżonego; tom 3 – liczy 102 karty, tworzy go dokumentacja śledcza (ankieta aresztowanego, protokoły przesłuchań i konfrontacji, końcowy akt oskarżenia)⁶. Niektóre dokumenty występują w kilku kopiach. W artykule przywołano także dokument pochodzący z innego źródła – protokół Dwójki, zawierający wyrok śmierci przez rozstrzelanie, którego oryginału czy chociażby jego odpisu brakuje w aktach Bystrzyńskiego⁷.

W opracowaniu starano się przedstawić przebieg śledztwa, wskazać jego nieścisłości i niedorzeczności, a także omówić najważniejsze dokumenty wytworzone w sprawie. Podczas prezentacji dokumentów nie zawsze można było zachować chronologię ich powstania. Dotyczy to głównie przypadków, gdy narrację wydarzeń należało uzupełnić

skiej mówią, red. T. Sommer, Warszawa 2013; B. Musiał, *The Polish Operation of the NKVD: The Climax of the Terror Against the Polish Minority in the Soviet Union*, „Journal of Contemporary History” 2013, t. XLVIII, nr 1; T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014; *Polaki w wologodzkiej oblasti: riepriessii, plen, spieczposielenije (1937–1953 gg.)*, red. A.L. Kuz'minych, S.I. Starostin, Wołogda 2014; A. Kozyraska, *Masowe represje wobec Polaków w obwodzie winnickim na Ukrainie w latach 1937–1938. Głosy akt śledczych*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2014, nr 5; N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014; *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. VII, red. S. Stępień, Przemysł 2014; M. Jungie, B. Bonwicz, *Bolszewistskij poriadok w Gruzji*, t. 1: *Bolszoi tierror w malienkoj kawkazskoj riespublikie*, t. 2: *Dokumenty i statistika*, Moskwa 2015, <http://gefter.ru/archive/16080> (dostęp 23 XI 2021 r.); *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*; „Operacja polska” NKWD 1937–1938. *Materiały dla nauczyciela*, Kraków–Warszawa 2017.

⁵ Sygnatura, pod którą można znaleźć sprawę w Archiwum MSW Gruzji, jest zapisana w języku rosyjskim: Архив МВД Грузии, отдел I, фонд 6, архивное дело 37596, том 4, коробка 115 (Archiw MWD Gruzji, oddział I, fond 6, archiwnoje dzieło 37596, tom 4, korobka 115), co w skrócie brzmi: AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115.

⁶ Pierwotnie dokumenty gromadzono w jednej teczce. Rozdzielono je później na trzy tomy, prawdopodobnie dla potrzeb prowadzenia sprawy (najpierw śledztwa, później procesu sądowego), a w końcu w procesie archiwizowania.

⁷ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 1–3 (AIPN, 2907/236, t. 1–3, NKWD Gruzińskiej SRS. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Sprawa nr 10209; w tomie trzecim dla sześciu dokumentów wydzielono osobny numer sprawy – 255); *Protokół nr 696* [w:] *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 337–338.

informacjami świadków, które uzyskano w różnym czasie. Najważniejsze źródła starano się krótko omówić. Dzięki temu poznajemy zarówno rodzaj tworzonej dokumentacji, jak i przebieg dochodzenia – jego rozwój i efekt końcowy. W rezultacie sprawa Bystrzyńskiego ukazuje charakterystyczny mechanizm prowadzenia śledztwa przez NKWD oraz tragiczne losy jednej z dziesiątków tysięcy nieznanych ofiar „operacji polskiej”.

1. Rozpoczęcie sprawy Brunona Bystrzyńskiego

Aresztowania osób narodowości polskiej w myśl rozkazu nr 00485 rozpoczęły się w Rosji sowieckiej 20 sierpnia 1937 r. Bruno Bystrzyński nie był więc pierwszą osobą aresztowaną w ramach „operacji polskiej” w Gruzji. Z dokumentów znajdujących się w aktach jego sprawy wynika, że NKWD zainteresowało się jego osobą wskutek zeznania aresztowanego wcześniej Władimira Retelskiego⁸. Czynności wstępne funkcjonariuszy rozpoczynających sprawę Bystrzyńskiego są dokumentowane przez protokoły przesłuchania, notatkę służbową, decyzję o zastosowaniu środka prewencyjnego, nakaz aresztowania, formularz ankiety aresztowanego oraz informację o zatrzymaniu podejrzanego i rozpoczęciu śledztwa.

Protokół przesłuchania Władimira Retelskiego z 26 sierpnia 1937 r.

Władimir Retelski, aresztowany przez NKWD krótko po 20 sierpnia 1937 r. (skazany w 1933 r. z art. 58-7 k.k. GSRs na 3 lata pracy przymusowej w Gumbrinstroju⁹), zeznał 26 sierpnia 1937 r., że pod koniec 1923 r. osobiście zwerbował Brunona Bystrzyńskiego na agenta polskiego wywiadu. Wyjaśnił, że uzyskiwał od niego informacje dotyczące łączności, blokady i sygnalizacji Zakaukaskich Kolei Żelaznych. Bystrzyński miał wiedzieć, że trafią one następnie do Polski. Dodał, że zwerbowanym przez siebie agentem – Grzegorzowi Jakubowskiemu¹⁰ (według akt sprawy był to naczelnik zaopatrzenia Oddziału Materiałowego Zakaukaskich Kolei Żelaznych, oskarżony o szpiegostwo i szkodnictwo, zesłany w 1933 r. na 3 lata prac przymusowych do Gumbrinżeldorstroju), Witoldowi Lubowickiemu¹¹ i Bystrzyńskiemu, przekazywał miesięcznie po 500 rubli¹².

⁸ Władimir Retelski, ur. w 1883 r. w Tbilisi, Polak, bezpartyjny. W latach trzydziestych naczelnik Oddziału Materiałowego Zakaukaskich Kolei. W 1933 r. oskarżony o nieprawidłowości w zaopatrzeniu i skazany na 3 lata robót przymusowych, które odbył w Gumbrinżeldorstroju. Następnie naczelnik Zaopatrzenia Fabryki Cementu w Kaspi. W połowie 1937 r. aresztowany w ramach „operacji polskiej”. Dalsze losy nieznanne. AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Władimira Retelskiego, 26 VIII 1937 r., s. 60–71 (pdf).

⁹ Z informacji znajdujących się w różnych miejscach akt sprawy wynika, że prawdopodobnie mowa o przedsiębiorstwie Gumbrinżeldorstroj (Gumbrinskoje żeleznodorożnoje stroitielstwo) – zajmującym się budową linii kolejowych, w którym pracowały także osoby skazane na roboty przymusowe. Nazwa pochodzi od stacji kolejowej Gumbrin (blisko Kutaisi) lub też od gliny o tej samej nazwie, którą wydobywa się w tym rejonie.

¹⁰ Prawdopodobnie mowa o Grzegorzowi Jakubowskiemu, s. Józefa, ur. w 1882 r. w Tbilisi. Aresztowany w „operacji polskiej”. 3 I 1938 r. skazany przez Wysoką Dwojkę na karę śmierci, 14 I 1938 r. rozstrzelany. *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 337.

¹¹ Witold Lubowicki, s. Iwana, ur. w 1888 r. w Ufie, Polak, obywatel ZSRS, wywodzący się ze szlachty, wykształcenie wyższe, naczelnik robót generalnych w Oddziale Służby Kolei w Zakaukaskich Kolejach Żelaznych. Aresztowany w „operacji polskiej”. Dalsze losy nieznanne. AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Witolda Lubowickiego, 25 IX 1937 r., s. 72–75 (pdf).

¹² *Ibidem*, Protokół przesłuchania Władimira Retelskiego, 26 VIII 1937 r., s. 61, 67, 70–71 (pdf).

Niestety, akta sprawy Retelskiego nie zachowały się w Archiwum MSW Gruzji. Wśród dokumentów dotyczących Bystrzyńskiego znajdują się jedynie kopie protokołów dwóch zeznań, w których Retelski go obciążał, w tym o pracę na rzecz polskiego wywiadu.

Protokół przesłuchania Retelskiego z 1 września 1937 r.

Pierwszego września 1937 r. Retelski złożył zeznania uzupełniające. W omawianej sprawie dodał, że pod koniec 1924 r.¹³ Bystrzyński poznał go u siebie w domu z ks. Dobkiewiczem¹⁴ (lub Dubkiewiczem), który stał na czele polskiego Towarzystwa Dobroczynności¹⁵. Duchowny miał wiedzieć, że Retelski jest szpiegiem, i poprosił go o wykonanie pewnego zadania, które przekaże mu Bystrzyński. Po 10 dniach Retelski otrzymał od Bystrzyńskiego paczkę z ulotkami nawołującymi do obalenia władzy sowieckiej, w celu rozpowszechnienia ich w Wydziale Zaopatrzenia. Kontekst wypowiedzi sugeruje, że była to prośba wspomnianego księdza¹⁶.

W drugim zeznaniu NKWD otrzymało od Retelskiego dodatkową informację o konkretnej działalności antysowieckiej Bystrzyńskiego.

Notatka służbowa st. lejtnanta bezpieczeństwa państwowego Żukowa z 2 września 1937 r.

Na podstawie zeznań Retelskiego zastępca naczelnika 3. Oddziału UGB NKWD GSRS st. lejtnant BP Żukow 2 września 1937 r. sporządził notatkę z informacją, że Bruno Bystrzyński jest aktywnym członkiem kontrrewolucyjnej, dywersyjnej i szkodniczej organizacji, na której zlecenie prowadzi działalność wywrotową i do której został zwerbowany przez Władimira Retelskiego. W konkluzji funkcjonariusz sformułował wniosek, że w związku z tym – zgodnie z art. 58-9 i 58-11 k.k. GSRS¹⁷ – Bystrzyńskiego

¹³ W tekście przesłuchania jest: „w końcu 1934 r.”, ale jest to ewidentna pomyłka maszynistki, ponieważ w 1934 r. Retelski znajdował się na przymusowych robotach. Także Bystrzyński zeznał 8 X 1937 r., że spotkanie takie miało miejsce w 1924 r. Błąd w zapisie daty świadczy natomiast o powierzchowności tworzenia dokumentów oraz ignorowaniu przez śledczych dokładności w spisywaniu zeznań.

¹⁴ Informacje nieprawdziwe. Ksiądz Julian Dobkiewicz pracował jako wikariusz w parafii św. Piotra i Pawła w Tbilisi w latach 1877–1889. Od 1889 r. nie sprawował już żadnej funkcji. Zmarł 10 II 1909 r. w wieku 80 lat i został pochowany na cmentarzu kukijskim w Tbilisi. W tym okresie innych księży o podobnym choćby nazwisku źródła kościelne nie wymieniają. Zob.: T. Chmielecki, *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1998, s. 206–210, 215, 246, 351; R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939*, Lublin 1998; A. Furier, *Polacy w Gruzji*, Warszawa 2009, s. 246, 260–261.

¹⁵ Towarzystwo Dobroczynności zostało powołane w 1894 r. przez polskich parafian kościoła św. Piotra i Pawła w Tbilisi, przy wsparciu ówczesnego proboszcza ks. Józefa Baranowskiego. Jego celem było udzielanie pomocy katolikom należącym do parafii, m.in. poprzez zaopatrzenie w żywność, opał, odzież, opiekę podczas choroby, pomoc w znalezieniu pracy czy w zdobyciu wykształcenia przez dzieci z rodzin o niskich dochodach. Towarzystwo zajmowało się także prowadzeniem działalności kulturalnej, której celem było pielęgnowanie języka, tradycji i świadomości narodowej. Działo legalnie do 1921 r. Więcej zob.: M. Mądzik, *Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynności w Tyflisie (1894–1905)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1986/1987, sec. F., s. 155–167; A. Furier, *op. cit.*, s. 328–354, 373.

¹⁶ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Władimira Retelskiego, 1 IX 1937 r., s. 76–77 (pdf).

¹⁷ Na podstawie art. 58 Kodeksu karnego ZSRS aresztowano podejrzanych o działalność kontrrewolucyjną. Był on wielokrotnie modyfikowany. W latach trzydziestych składał się z 14 paragrafów. Artykuł 58-9 brzmiał: „Zniszczenie lub uszkodzenie w celach kontrrewolucyjnych przez wysadzenie, podpalenie lub [przy użyciu] innych środków linii kolejowej lub innych dróg i środków łączności, komunikacji publicznej, wodociągów, magazynów publicznych i innych struktur państwowych lub mienia

należy aresztować¹⁸. Było to podstawą do niezwłocznego podjęcia działań wobec Bystrzyńskiego.

Warto dodać, że we wspomnianym dokumencie funkcjonariusz powołał się na Kodeks karny GSRs. Natomiast w protokole nr 696 z 3 stycznia 1938 r. dotyczącym rozstrzelania Bystrzyńskiego podstawą prawną kary śmierci był rozkaz nr 00485. Wskazuje to, że rozkaz Jeżowa nie był w istocie potrzebny Związkowi Sowieckiemu, żeby rozprawić się ze szpiegostwem i kontrrewolucją. Był zatem elementem typowej akcji narodowościowej, tym razem skierowanej przeciwko Polakom.

Decyzja o zastosowaniu środka prewencyjnego wobec Brunona Bystrzyńskiego z 2 września 1937 r.

Tego samego dnia, w którym sporządzono notatkę (2 września 1937 r.), wydano decyzję o zastosowaniu środka prewencyjnego i postawieniu zarzutów Brunonowi Bystrzyńskiemu – miał zostać aresztowany i osadzony w pojedynczej celi w wewnętrznym więzieniu NKWD. Na decyzji podpisali się zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRs st. major Awksientij Rapawa¹⁹, pełnomocnik operacyjny 7. Wydziału 3. Oddziału UGB NKWD mł. lejtnant BP Russkow i zastępca naczelnika 3. Oddziału UGB NKWD GSRs st. lejtnant BP Żukow. Na środku dokumentu znalazła się odręczna adnotacja prokuratora GSRs Iłariona Tałachadze²⁰ o treści: „Aresztowanie Bystrzyńskiego akceptuję”. Na odwrocie dokumentu figuruje podpis Brunona Bystrzyńskiego, co wskazuje, że musiał poświadczyć zapoznanie się z treścią decyzji²¹.

Nakaz aresztowania Brunona Bystrzyńskiego z 3 września 1937 r.

Trzeciego września 1937 r. ludowy komisarz spraw wewnętrznych GSRs Siergiej Goglidze²² wydał mł. lejtnantowi BP Russkowi nakaz aresztowania Brunona

publicznego pociąga za sobą zastosowanie środków ochrony społecznej określonych w art. 58-2 tego kodeksu”. Artykuł 58-11 brzmiał: „Wszelka działalność zorganizowana mająca na celu przygotowanie lub popełnienie przestępstw przewidzianych w niniejszym rozdziale, a także udział w organizacji utworzonej w celu przygotowania lub popełnienia jednego z przestępstw przewidzianych w tym rozdziale, pociąga za sobą środki ochrony społecznej określone we właściwych artykułach niniejszego rozdziału”. Zob. NKWD: Ugołownyj kodeks RSFSR (1926), [https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Уголовный_кодекс_РСФСР_\(1926\)](https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Уголовный_кодекс_РСФСР_(1926)) (dostęp 29 XI 2021 r.).

¹⁸ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Notatka służbowa dotycząca Brunona Bystrzyńskiego, 2 IX 1937 r., s. 15 (pdf).

¹⁹ Awksientij Narikijewicz Rapawa (16 V 1899 r. – 15 XI 1955 r.). Od 29 X 1936 r. do 28 VIII 1937 r. naczelnik Uszodor UNKWD–NKWD GSRs; od 1 I 1937 r. do października 1937 r. zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych GSRs; od 28 VIII do 2 XI 1937 r. naczelnik 3. Oddziału UGB NKWD GSRs; od 2 XI 1937 r. do 14 VII 1938 r. przewodniczący CIK Abchaskiej ASRS; od 14 VII do 30 XI 1938 r. przewodniczący RKL Abchaskiej ASRS; od 19 XII 1938 r. do 26 II 1941 r. ludowy komisarz spraw wewnętrznych GSRs. W listopadzie 1951 r. aresztowany w „sprawie mingreelskiej”, 10 IV 1953 r. zwolniony. Od 15 IV do 15 VII 1953 r. minister kontroli państwowej GSRs. 17 VII 1953 r. aresztowany, 19 IX 1955 r. skazany na karę śmierci, rozstrzelany. N.W. Pietrow, K.W. Skorkin, *op. cit.*

²⁰ Iłarion Iłarionowicz Tałachadze (1894–1962). Od 1921 r. zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych sowieckiej Gruzji; od sierpnia 1936 r. do września 1946 r. prokurator GSRs. *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 66.

²¹ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Decyzja o zastosowaniu środka prewencyjnego wobec Brunona Bystrzyńskiego, 2 IX 1937 r., s. 16–17 (pdf).

²² Siergiej Arsenjewicz Goglidze (1901 r. – 23 XII 1953 r.). Od 1 I 1937 r. do 14 XI 1938 r. ludowy komisarz spraw wewnętrznych GSRs. 3 VII 1953 r. aresztowany, 23 XII 1953 r. skazany na karę śmierci i w tym samym dniu rozstrzelany. N.W. Pietrow, K.W. Skorkin, *op. cit.*

Nakaz aresztowania Brunona Bystrzyńskiego, 3 IX 1937 r.
AMWDG, o. 1, f. 6,
d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3
(AIPN, 2907/236, t. 3)

w innym czasie. Jako datę aresztowania wpisano w ankiecie 4 września. Dokumentację związaną z aresztowaniem przygotowano wcześniej, prawdopodobnie w godzinach pracy administracji 3 września, ale wypełniono ją po przywiezieniu Bystrzyńskiego do wewnętrznego więzienia NKWD. Było to zgodne z praktyką stosowaną w NKWD. Funkcjonariusze bowiem dokonywali aresztowań zwykle w nocy, dlatego procedury przeciągały się na następny dzień.

Informacja dla prokuratora o zatrzymaniu i rozpoczęciu śledztwa przeciwko Brunonowi Bystrzyńskiemu z 5 września 1937 r.

Piątego września 1937 r. naczelnik 8. Oddziału UGB NKWD GSRs skierował do prokuratora ds. specjalnych informację o zatrzymaniu dzień wcześniej Brunona Bystrzyńskiego z art. 58-9 i 58-11 k.k., osadzeniu go w Komendanturze NKWD, założeniu sprawy nr 10209 i przekazaniu śledztwa do 3. Oddziału UGB. Na dokumencie brakuje podpisu funkcjonariusza²⁵.

Bystrzyńskiego (nr 1576) i dokonania rewizji w jego mieszkaniu. Dokument ten był ważny trzy doby²³.

Ankieta aresztowanego Brunona Bystrzyńskiego z 3 września 1937 r.

W ankiecie aresztowanego z 3 września 1937 r. zapisano, że Bruno Bystrzyński, s. Mieczysława, urodził się 17 stycznia (30 stycznia wg starego kalendarza) 1876 r. w Leningradzie. Mieszkał w Tbilisi przy ul. Bakinskiej 6. Był narodowości polskiej, pochodził z kręgów szlacheckich i urzędniczych, był obywatelem ZSRS. Miał wykształcenie wyższe, a z zawodu był inżynierem kolejowym. Przed rewolucją lutową był naczelnikiem Zakaukaskich Kolei Żelaznych, a następnie urzędnikiem kolejowym. W 1933 r. przeszedł na emeryturę. Nie należał do żadnej partii i nie był karany. Był kawalerem i utrzymywał chorą siostrę w wieku 59 lat²⁴.

Informacja o miejscu osadzenia aresztowanego (cela NKWD), podpis funkcjonariusza wypełniającego ankietę i data (3 IX 1937 r.) zostały wpisane odręcznie czarnym atramentem. Pozostałe rubryki w formularzu uzupełniono również odręcznie, ale atramentem w kolorze bordowym. Dowodzi to, że wypełniał ją inny funkcjonariusz

²³ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Nakaz aresztowania Brunona Bystrzyńskiego, 3 IX 1937 r., s. 18 (pdf).

²⁴ *Ibidem*, Ankieta aresztowanego, 3 IX 1937 r., s. 20–21 (pdf).

²⁵ *Ibidem*, t. 1 (AIPN, 2907/236, t. 1), Informacja dla prokuratora o zatrzymaniu i rozpoczęciu śledztwa przeciwko Brunonowi Bystrzyńskiemu, 5 IX 1937 r., s. 3 (pdf).

**Dom przy ul. Bakinskiej 6 w Tbilisi, w którym mieszkał Bruno Bystrzyński.
Fot. Stanisław Koller, 2019 r. Zbiory autora**

2. Przebieg śledztwa i jego główna dokumentacja

Po aresztowaniu i osadzeniu Brunona Bystrzyńskiego w wewnętrznym więzieniu NKWD funkcjonariusze rozpoczęli dochodzenie. Jego przebieg dokumentują protokoły przesłuchań podejrzanego i świadków oraz protokoły konfrontacji ze świadkami występującymi w sprawie. Na ich podstawie skonstruowano zarys aktu oskarżenia. W międzyczasie dokonano także zajęcia majątku i rzeczy należących do podejrzanego, co zostało poświadczone nakazem zatrzymania majątku osobistego i spisem zdeponowanych w depozycie przedmiotów.

Pierwsze przesłuchanie Brunona Bystrzyńskiego rozpoczęło się 8 września 1937 r. od wypełnienia formularza protokołu przesłuchania przez mł. lejtnanta Russkowa.

Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego z 8 września 1937 r.

Na pierwszej karcie protokołu zapisano informacje personalne o Bystrzyńskim (zgodne z podanymi już wcześniej). Uściślono, że jest on przesłuchiwany w charakterze oskarżonego. Ponadto dowiadujemy się, że Bruno Bystrzyński od 1924 r. był obywatelem ZSRS. Ustalono także, że nie był wcześniej aresztowany i karany, nie posiadał nagród i orderów, nie pozostawał w rezerwie wojskowej, nie służył w Armii Czerwonej, nie należał do band i kontrewolucyjnych organizacji, nie brał udziału w powstaniach i nie uprawiał działalności społeczno-politycznej²⁶.

²⁶ *Ibidem*, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Formularz protokołu przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 8 IX 1937 r., s. 24–25 (pdf).

Przy okazji dopełniania czynności formalnych i wpisywania danych osobowych oskarżonego prawdopodobnie wstępnie go przepytano.

Nakaz zatrzymania rzeczy osobistych należących do Brunona Bystrzyńskiego z 9 września 1937 r.

Dziewiątego września 1937 r. zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych GSRS st. major BP Awksientij Rapawa wydał nakaz zabezpieczenia i dokonania spisu majątku ruchomego Brunona Bystrzyńskiego, zamieszkałego przy ul. Bakinskiej 6²⁷.

Była to standardowa procedura stosowana podczas aresztowania, także w ramach „operacji polskiej”, stanowiąca wstępny rodzaj represji. Po wydaniu wyroku majątek ruchomy, a często także trwały (jeśli taki był), konfiskowano na rzecz państwa. W tym konkretnym przypadku zabezpieczono tylko trzy przedmioty – stół kuchenny, mały okrągły stół i zegarek. Prawdopodobnie nie przedstawiały one jednak większej wartości, gdyż zostały zwrócone siostrze Józefinie ponad rok później, w grudniu 1938 r.²⁸

Protokół przesłuchania Kazimierza Lenckiego z 10–11 września 1937 r.

Z protokołu przesłuchania Kazimierza Lenckiego²⁹, umieszczonego w aktach sprawy Bystrzyńskiego, dowiadujemy się, że pomiędzy 4 września 1937 r. (dzień aresztowania Bystrzyńskiego) a 10 września 1937 r. (dzień składania zeznań przez Lenckiego) miała miejsce konfrontacja Bystrzyńskiego z Lenckim. Zachęciła ona Lenckiego do składania zeznań. Stwierdził, że „zdemaskowanie mnie podczas osobistej konfrontacji z Bystrzyńskim utwierdziło mnie w bezcelowości moich dalszych wykrętów, składania fałszywych zeznań itd. i postanowiłem powiedzieć całą prawdę”. Lencki następnie zeznał, że Retelski nakazał mu nawiązać kontakt z Bystrzyńskim (podał jego pseudonim – „Milski”) oraz z Witoldem Lubowickim, co też uczynił. Retelski scharakteryzował mu Bystrzyńskiego oraz opisał jego zadania i możliwości³⁰.

W aktach sprawy nie odnaleziono dokumentu z konfrontacji Lenckiego z Bystrzyńskim. Z pewnością został na wytworzony, ale nie włączono go do akt sprawy. Świadczy to o niedokładnym dokumentowaniu czynności dochodzeniowych przez funkcjonariuszy. Kolejną luką jest brak w protokole przesłuchania Lenckiego daty nawiązania przez niego kontaktu z Bystrzyńskim. W zeznaniach zadziwia także niefrasobliwość Retelskiego, który opowiadając Lenckiemu, kim jest i co robi Bystrzyński, dokonuje tym samym jego dekonspiracji.

²⁷ *Ibidem*, Nakaz zatrzymania osobistych rzeczy Brunona Bystrzyńskiego, 9 IX 1937 r., s. 3 (pdf); *ibidem*, Akt zatrzymania majątku osobistego Brunona Bystrzyńskiego, b.d., s. 4 (pdf).

²⁸ *Ibidem*, Nakaz zajęcia majątku ruchomego Brunona Bystrzyńskiego, 9 IX 1937 r., s. 3 (pdf); *ibidem*, Akt zajęcia majątku ruchomego Brunona Bystrzyńskiego, b.d., s. 4 (pdf); *ibidem*, Zaświadczenie o zwrocie majątku ruchomego Brunona Bystrzyńskiego, 19 XII 1938 r., s. 5 (pdf).

²⁹ Kazimierz Lencki, s. Franciszka, ur. w 1894 r. w Warszawie, Polak, obywatel ZSRS. Z protokołu przesłuchania można się dowiedzieć, że w latach dwudziestych prowadził w Gruzji własną działalność gospodarczą polegającą na produkcji farb. Przez jakiś czas pracował jako buchalter. Od 1925 r. był artystą w Teatrze Młodego Widza w Tbilisi. W marcu 1931 r. został aresztowany i do jesieni 1934 r. przebywał na zesłaniu. W połowie 1937 r. aresztowany w ramach „operacji polskiej”. 3 I 1938 r. skazany przez Wysoką Dwójkę na karę śmierci, 14 I 1938 r. rozstrzelany. AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Kazimierza Lenckiego, 10–11 IX 1937 r., s. 85–93 (pdf); *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 337.

³⁰ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Kazimierza Lenckiego, 10–11 IX 1937 r., s. 85–93 (pdf).

Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego z 14 września 1937 r.

Pierwszy obszerny protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego pochodzi z 14 września i liczy 14 kart maszynopisu. Na każdej z nich widnieje podpis Bystrzyńskiego. Fragmenty dotyczące przyznania się do winy, osoby werbującej oraz celu pozyskania podkreślono czerwonym ołówkiem³¹.

Zeznania Brunona Bystrzyńskiego można streścić następująco: Na agenta polskiego wywiadu miał go zwerbować w 1922 r. osobiście Józef Łaskiewicz³², który był przedstawicielem władz polskich w sprawach reemigracji Polaków z Gruzji do ojczyzny. Podczas rozmowy dotyczącej przyjęcia polskiego obywatelstwa Łaskiewicz wypytywał go o jego pracę na Zakaukaskiej Kolei, a następnie zaproponował zbieranie informacji agenturalnych i przekazywanie ich Stanisławowi Lesnerowi. Ten ostatni sam nawiązał kontakt z Bystrzyńskim. Miejscem spotkania było biuro kolejowe, gdyż Lesner także pracował na Zakaukaskich Kolejach. Bystrzyński przyjął wówczas pseudonim „Górski”. Za dostarczanie informacji otrzymywał zapłatę w dolarach. Przekazywanie informacji trwało do dnia aresztowania Lesnera i Łaskiewicza w 1923 r. W tym czasie Bystrzyński otrzymał ok. 200 dolarów wynagrodzenia. Na początku 1924 r. w imieniu Lesnera z Bystrzyńskim skontaktował się Franciszek Lencki³³. Od tej pory materiały wywiadowcze o pracach na kolei, stanie finansów, zatrudnieniu i nastrojach Bystrzyński miał dostarczać bezpośrednio Lenckiemu. Za swoje informacje, które przekazywał podczas spotkań w al. Plechanowa, „Górski” otrzymywał 200 rubli miesięcznie. Tak było do połowy 1925 r., kiedy Lencki wyjechał do Polski. W maju 1924 r. Bystrzyńskiego zwolniono z pracy jako obywatela obcego państwa (powrócił do niej w kwietniu następnego roku). W tym okresie informacje pozyskiwał od swoich kolegów. Lencki przed wyjazdem do Polski wskazał Bystrzyńskiemu swojego następcę – Władimira Retelskiego. Mężczyźni nawiązali kontakt i odtąd Bystrzyński jemu przekazywał pisemne materiały wywiadowcze. Charakteryzując Retelskiego, Bystrzyński podkreślał jego polski nacjonalizm i postawę antysowiecką. Miał on np. mówić (z czym zgadzał się przesłuchiwany) o planowanej interwencji w celu obalenia władzy sowieckiej i przywrócenia kapitalizmu. Polska miała uczestniczyć w tej interwencji i poszerzyć swoje terytorium kosztem Ukrainy. Pod koniec 1925 r. Bystrzyński przyjął nowy pseudonim – „Miłski”³⁴.

Bystrzyński miał otrzymać od Retelskiego dodatkowe zadania prowadzenia dywersyjno-szkodniczej działalności. Polegały one na przygotowywaniu nieprawdziwych zamówień, co powodowało nadmiar niepotrzebnych, a deficyt koniecznych na kolei

³¹ *Ibidem*, Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 14 IX 1937 r., s. 26–27 (pdf).

³² Józef Łaskiewicz, s. Antoniego, ur. w 1872 r. w Równem, wykształcenie wyższe – prawnicze. Od lipca 1922 r. do 11 X 1923 r. pełnił funkcję naczelnika kancelarii do spraw polskich (nieoficjalnego konsula) przy konsulacie włoskim w Tyflisie (Tbilisi). W październiku 1923 r. został wraz z córkami Marią i Janiną aresztowany pod zarzutem szpiegostwa. W 1925 r. skazano go na karę śmierci. W 1926 r. zarówno on, jak i jego rodzina zostali wymienieni na aresztowanych w Polsce komunistów. Zob.: W. Materski, *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym*, Warszawa 2002, s. 205; *idem*, *Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. Dokumenty i materiały*, Warszawa 2000, s. 184; A. Furier, *op. cit.*, s. 369, 374. Zob. także materiały sprawy Józefa Łaskiewicza znajdujące się w zbiorach Instytutu Pamięci Narodowej: AIPN, 2907/42, t. 1–4.

³³ Franciszek Lencki był ojcem wspomnianego wyżej Kazimierza Lenckiego. Z zeznań Bystrzyńskiego wynika, że Franciszek w 1925 r. wyjechał do Polski.

³⁴ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 14 IX 1937 r., s. 26–31 (pdf).

materiałów. To zaś wstrzymywało niezbędne prace. Za swoją działalność Bystrzyński otrzymywał od Retelskiego 200–300 rubli miesięcznie, co potwierdzał pokwitowaniem. Zbieranie materiałów wywiadowczych trwało do aresztowania Retelskiego w 1932 r. W tym samym roku Bystrzyński zachorował i przeszedł na emeryturę. Powtórnie nawiązał kontakt z Retelskim w 1936 r., kiedy ten wyszedł z obozu po odbyciu krótkiej kary. Nie udowodniono mu bowiem działalności szpiegowskiej i nie wydał Bystrzyńskiego, że jest on agentem polskiego wywiadu. Od tego momentu Bystrzyński informacje od Retelskiego przekazywał pisemnie agentowi Kazimierzowi Lenckiemu³⁵.

Kazimierza Lenckiego Bystrzyński poznał w 1933 r. Miał on przyjść do jego mieszkania i oznajmić, że przysyła go – aresztowany kilka miesięcy wcześniej – Retelski. Lencki z polecenia polskiego wywiadu miał zorganizować w mieszkaniu Bystrzyńskiego punkt kontaktowy dla spotkań z agenturą. Zlecił także Bystrzyńskiemu zbieranie zamieszczanych w gazetach informacji o jednostkach Armii Czerwonej i trudnościach występujących w Związku Sowieckim. Lencki opłacał mieszkanie kontaktowe, a za działalność wynagradzał Bystrzyńskiego kwotą 150–200 rubli miesięcznie, co ten kwitował pseudonimem „Milski”. Do kontaktów z innymi agentami Bystrzyński miał używać pseudonimu „Mieczysław”. Ostatni kontakt z Lenckim miał miejsce trzy miesiące przed aresztowaniem³⁶.

Wśród agentów przychodzących do mieszkania Bystrzyńskiego byli: Włodzimierz Retelski; Witold Lubowicki – używający ps. „Poraj”, inżynier kolejowy; Gurgen Dandurów – inżynier i naczelnik Oddziału Służby Kolei, aresztowany na początku 1937 r.; Zachariasz Koszkadze – inżynier i zastępca naczelnika Oddziału Służby Kolei. Wszyscy oni byli pracownikami Zakaukaskich Kolei. Bystrzyński osobiście zwerbował do pracy wywiadowczej Kołossowskiego³⁷, którego znał od 1921 r., aczkolwiek nie pamiętał jego imienia (do sowietyzacji Gruzji był rzekomo wojskowym topografem, potem buchalterem). Zbierał on informacje na temat nastrojów mieszkańców Tbilisi oraz zaopatrzenia w artykuły spożywcze i gospodarcze. Bystrzyński otrzymywał od niego informacje w latach 1923–1925. W 1930 r. Kołossowski zmarł. Drugim agentem, którego Bystrzyński pozyskał w 1923 r., był Adam Demski (do 1923 r. prowadził sklep tytoniowy, potem pracował w kooperatywie). Demski do 1927 r. dostarczał informacje o nastrojach i sytuacji w handlu. Potem kontakt się urwał. Obydwu agentów Bystrzyński poznał i zwerbował po niedzielnych nabożeństwach w polskim kościele. Oprócz tego Bystrzyński dowiedział się w 1925 r. od Retelskiego, że agentem polskiego wywiadu był także Grzegorz Jakubowski, aczkolwiek sam się z nim nie kontaktował³⁸.

Tak wyglądają zeznania zawarte w protokole. Już powierzchowna analiza treści pierwszego przesłuchania wskazuje wyraźny cel, który postawiło sobie gruzińskie NKWD: znaleźć polską siatkę wywiadowczą w Zakaukaskich Kolejach i udowodnić wieloletnie działania polskiego wywiadu. Opowiedziana przez Bystrzyńskiego historia spełnia dokładnie te wymagania. Wszystkie podane w niej informacje wymagają jednak weryfikacji, której nie dokonano.

³⁵ *Ibidem*, s. 31–33 (pdf).

³⁶ *Ibidem*, s. 33–34 (pdf).

³⁷ W innych dokumentach sprawy występuje jako Kołossowski.

³⁸ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 14 IX 1937 r., s. 34–39 (pdf).

Bystrzyński zeznał, że zwerbował go osobiście Józef Łaskiewicz³⁹ w 1922 r. i przekazał Stanisławowi Lesnerowi, od którego w krótkim czasie otrzymał 200 dolarów wynagrodzenia. Tymczasem Władimir Retelski podał, że to on zwerbował Bystrzyńskiego dla polskiego wywiadu pod koniec 1923 r. Po aresztowaniu na początku 1924 r. Lesnera kontaktem Bystrzyńskiego został Franciszek Lencki. Jeśli w 1923 r. zwerbował go już Retelski, to dlaczego – w celu przejścia współpracy po Lesnerze – z Bystrzyńskim skontaktował się Lencki? Mało tego, Bystrzyński zeznał, że to dopiero Lencki tuż przed wyjazdem do Polski w połowie 1925 r. skierował go do Władimira Retelskiego oraz ujawnił, że jest on agentem. Zeznania Retelskiego absolutnie nie pasują do informacji przekazywanych przez Bystrzyńskiego. Dla NKWD nie miało to jednak znaczenia.

Poważne znaki zapytania pojawiają się także w związku z aresztowaniem w 1923 r. przez NKWD Józefa Łaskiewicza pod zarzutem szpiegostwa. Zatrzymano wraz z nim kilkadziesiąt osób i przeprowadzono bardzo dokładne śledztwo. Dlaczego już wtedy nie wykryto, że Bystrzyński i Stanisław Lesner byli agentami, skoro mieli kontakty z Łaskiewiczem? Dlaczego po aresztowaniu Lesnera w 1924 r. NKWD nie powiązało go z Łaskiewiczem, skoro z nim współpracował? Czy w takim razie Lesner w ogóle miał z nim kontakt?⁴⁰

W postępowaniu NKWD zwraca uwagę bezprecedensowe podejście jego funkcjonariuszy do oceny wartości szpiegowskich informacji przekazywanych przez Bystrzyńskiego. Czy rzeczywiście oficjalne wiadomości zamieszczane w gazetach były cennymi informacjami szpiegowskimi? Otóż okazuje się, że wszystko zależało od tego, kto się z nimi zapoznawał. Zgodnie z logiką NKWD, jeśli informacje te czytali sowieccy robotnicy, to były one powodem do dumy z wielkości i siły ZSRS, ale w umysłach Polaków te same wiadomości stanowiły zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. To było winą Bystrzyńskiego i to było dla NKWD oczywiste.

Poważne wątpliwości budzą również wypłacane kwoty. Retelski zeznał, że przekazywał Bystrzyńskiemu i innym agentom wynagrodzenie w wysokości 500 rubli miesięcznie. Bystrzyński podał, że było to 200–300 rubli miesięcznie. Nie wyjaśniono sprzeczności w tych zeznaniach. Inna sprawa, że były to sumy przekraczające przeciętne miesięczne zarobki w sowieckiej Gruzji. Comiesięczne opłacanie agentów setkami rubli przez tyle lat wymagało regularnego ich przywożenia. Nikt się nie zainteresował, w jaki sposób pieniądze docierały do Tbilisi. Nikt nie postawił prostego pytania, czy wiedza posiadana przez Bystrzyńskiego i pozostałych agentów o sytuacji na Zakaukaskiej Kolei – pozyskiwana głównie z gazet – była warta takich sum.

Kolejne wątpliwości pojawiają się w przypadku postępowania NKWD wobec samego Retelskiego. W 1932 r. został on aresztowany pod zarzutem szpiegostwa. Dlaczego wtedy NKWD nie sprawdziło jego powiązań z Bystrzyńskim? Dlaczego Bystrzyńskiego nie przesłuchano choćby w charakterze świadka? W końcu obydwoj pracowali na Zakaukaskich Kolejach i bardzo często się spotykali. To od razu powinno wzbudzić podejrzenia.

³⁹ Bardzo możliwe, że Bystrzyński ujawnił nazwisko Łaskiewicza jako werbującego go agenta, ponieważ wiedział, że ten jest już w Polsce i nic mu nie zagraża.

⁴⁰ W dokumentach sprawy Józefa Łaskiewicza występuje 48 osób, ale nazwisko żadnej z nich nie pojawia się w zeznaniach oskarżonego i świadków w aktach Bystrzyńskiego. Podobnie – nazwisko Bystrzyńskiego i Lesnera nie występuje w materiałach sprawy Józefa Łaskiewicza. Zob. AIPN, 2907/42, t. 2, cz. 2, Spis osób występujących w sprawie Józefa Łaskiewicza, b.d., s. 286–289 (pdf).

Zastrzeżenia budzą zeznania dotyczące zachowania konspiracji przez członków rzekomej siatki szpiegowskiej. Retelski w 1925 r. bez powodu ujawnił Bystrzyńskiemu nazwisko Grzegorza Jakubowskiego jako agenta. Czy to normalne zachowanie w pracy wywiadowczej? W zeznaniach zadziwia również sposób organizacji punktu kontaktowego. Każdy mógł do niego przyjść i podać się za agenta. To wystarczyło do kontaktu. Nie stosowano umownych haseł, odzewów czy znaków – żadnego zabezpieczenia.

W toku prowadzonego śledztwa zwraca uwagę brak pytań o szczegóły ujawnionych przez Bystrzyńskiego tajemnic gospodarczych, które przez 15 lat przekazywał wywiadowi. Śledczych zadowoliło natomiast przyznanie się do polskiego nacjonalizmu i antysowieckich przekonań oskarżonego.

Dla NKWD nie miało znaczenia, że zeznania oskarżonych są ze sobą w wielu miejscach sprzeczne, że z punktu widzenia pracy wywiadowczej posiadana przez nich wiedza była mało wartościowa, że nie zachowywali konspiracji. Nigdy też nie dowiemy się, na ile złożone zeznania wymuszone były biciem podczas śledztwa. Bystrzyński nie znał założeń do rozkazu Jeżowa nr 00485, ale w narracji jego zeznań rysują się one wyraźnie: „Rozbicie działalności antysowieckiej polskiego wywiadu i całkowita likwidacja nietkniętego do tej pory szerokiego, dywersyjno-powstańczego zaplecza POW i podstawowych ludzkich rezerw polskiego wywiadu w ZSRS”⁴¹. Tylko czy działalność Bystrzyńskiego była rzeczywista, czy też zmyślona? Tego w śledztwie nie zamierzano wykazać.

Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego z 21 września 1937 r.

Po przeanalizowaniu pierwszych zeznań oskarżonego, NKWD kontynuowało jego przesłuchanie 21 września 1937 r. (pięć stron maszynopisu). Śledczych interesowało zatrzymanie kolejnych osób, dlatego zapytali Bystrzyńskiego o jego współpracowników. Jako pierwszego Bystrzyński wymienił Nikołaja Nowrodzkiego – w 1930 r. pomocnika głównego inżyniera w Zakaukaskich Kolejach Żelaznych w Tbilisi, później w Gumbrinżeldorstroju w Kutaisi. Przedstawił go jako nastrojonego reakcyjnie i antysowiecko ukraińskiego szowinistę. W 1930 r. Nowrodzki miał przyjść do Bystrzyńskiego i zaproponować pomoc w pracy wywiadowczej. To, że Bystrzyński jest agentem, powiedzieli Nowrodzkiemu Aleksander Samojłow i Władimir Retelski. Bystrzyński z początku zaprzeczał ich słowom, ale w końcu zgodził się na współpracę. Nowrodzki zbierał informacje potrzebne Bystrzyńskiemu, jednocześnie zlecił mu pozyskiwanie danych o sytuacji w rejonach przygranicznych. Nic jednak z tego nie wyszło, gdyż Bystrzyński nie otrzymał pozwolenia na delegację do strefy przygranicznej. W listopadzie 1930 r. Nowrodzki został aresztowany i nigdy go już potem Bystrzyński nie spotkał⁴².

Drugą osobą był Aleksander Towstonogow⁴³ – również ukraiński nacjonalista, zajmujący wysokie stanowisko w Zarządzie Zakaukaskich Kolei (inżynier ekonomista ds. eksploatacji). W 1924 r. Bystrzyński poinformował Retelskiego o jego antysowieckim

⁴¹ *Rozkaz operacyjny nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa z 11 VIII 1937 r.* [w:] *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 72.

⁴² AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 21 IX 1937 r., s. 40–41 (pdf).

⁴³ Towstonogowa wspominają M. Junge i B. Bonwetsch, podając jego sprawę jako przykład podjęcia przez 6. Oddział GUGB NKWD dodatkowych czynności. M. Junge, B. Bonwetsch, *op. cit.*, t. 2, s. 36–37.

nastawieniu. Na przełomie 1925 i 1926 r. Retelski powiedział Bystrzyńskiemu, że zwerbował Towstonogowa i ten przekazuje informacje polskiemu wywiadowi. Bystrzyński w 1934 r. spotkał Towstonogowa na ulicy (było to już po aresztowaniu Retelskiego w 1932 r.) i wyjawiał swoją wiedzę o jego agenturalnej działalności oraz zapytał, komu teraz przekazuje informacje. Towstonogow wyznał, że jest nim Aleksander Sakowicz. Celem rozmowy było wybadanie przez Bystrzyńskiego, czy może zaproponować Towstonogowi włączenie go do pracy na rzecz polskiego wywiadu. Ponieważ ten był już związany z Sakowiczem, Bystrzyński pozostawił go w spokoju. Po wyjeździe w 1936 r. Sakowicza do Moskwy uznał, że ten prawdopodobnie przekazał komuś kontakt z Towstonogowem i nie zainicjował werbunku⁴⁴.

Trzecia osoba, którą wymienił Bystrzyński, to inżynier kolejowy Aleksander Samojułow. O jego pracy dla polskiego wywiadu powiedział mu Retelski w 1925 r. Wspominał on także, że to Samojułowowi przekazuje informacje uzyskiwane przez Bystrzyńskiego. Agenturalną przynależność Samojułowa potwierdził także Bystrzyńskiemu Nikołaj Nowrodski⁴⁵.

Drugie przesłuchanie, zmierzające do wskazania innych członków siatki wywiadowczej, ujawnia poważne naruszenie zasad konspiracji w pracy agenturalnej. Bystrzyński w otwarty sposób pytał innych o przynależność do wywiadu. Rzekomi agenci bez skrępowania opowiadali mu, kto jeszcze jest szpiegiem, i używali przy tym pełnych nazwisk. Pseudonimy okazały się niepotrzebne. Przedstawiony przez Bystrzyńskiego sposób zachowania się członków tej „polskiej siatki wywiadowczej” jest bardzo nieprofesjonalny. Jak to możliwe, że przy takim zachowaniu Bystrzyński był agentem przez 15 lat i nie został wykryty? I to jeszcze w sowieckim społeczeństwie, obsesyjnie doszukującym się wszędzie szpiegów. Także aresztowanie Nowrodskiego w 1930 r. przez NKWD nie zwróciło uwagi funkcjonariuszy na Bystrzyńskiego, z którym ten się spotykał. Czy było to zaniedbanie śledczych, czy raczej późniejsza konfabulacja?

Protokół konfrontacji z Witoldem Lubowickim z 24 września 1937 r.

Dwudziestego czwartego września 1937 r. śledczy Russkow przeprowadził konfrontację Bystrzyńskiego z Witoldem Lubowickim. Bystrzyński podał, że Retelski w 1936 r. poinformował go o pracy Lubowickiego dla polskiego wywiadu. Bystrzyński miał otrzymywać od Lubowickiego „informacje o charakterze szpiegowskim” w zabezpieczonych kopertach, które przekazywał polskiemu wywiadowi. Lubowicki w całości zaprzeczył tym twierdzeniom⁴⁶.

Podczas konfrontacji śledczy weryfikował nie tylko zeznania Bystrzyńskiego i Lubowickiego, lecz także zeznania Retelskiego, który wskazał obydwu oskarżonych. Wypowiedzi Bystrzyńskiego podczas konfrontacji, choć oskarżają Lubowickiego, są jedynie opinią Retelskiego, a więc mają niewielką moc dowodową. Jeśli Lubowicki przekazywał zabezpieczone koperty, to Bystrzyński bez zapoznania się z ich treścią nie mógł wiedzieć, co jest w środku, i bardzo wyraźnie tę okoliczność podkreślił.

⁴⁴ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 21 IX 1937 r., s. 41–44 (pdf).

⁴⁵ *Ibidem*, s. 44 (pdf).

⁴⁶ *Ibidem*, Protokół konfrontacji Brunona Bystrzyńskiego z Witoldem Lubowickim, 24 IX 1937 r., s. 56–57 (pdf).

**Dawny budynek NKWD przy ul. Ingorowka 22 w Tbilisi,
miejsce przesłuchań osób aresztowanych w „operacji polskiej” 1937–1938.
Fot. Stanisław Koller, 2019 r. Zbiory autora**

**Wejście do dawnego budynku NKWD przy ul. Ingorowka 22 w Tbilisi.
Fot. Stanisław Koller, 2019 r. Zbiory autora**

Mimo to śledczy naciskał na Bystrzyńskiego, aby ten formułował zeznania w sposób jednoznacznie obciążający. W chwili, gdy waży się ludzkie życie, dowodem winy nie może być pogłoska. Bystrzyński zeznał w sposób niejednoznaczny o winie, ale śledczy zinterpretował jego słowa tak, by pogrążyć Lubowickiego. Ten stanowczo podtrzymywał swoją tezę o niewinności.

Protokół przesłuchania Witolda Lubowickiego z 25 września 1937 r.

Następnego dnia po konfrontacji Lubowicki został przesłuchany i zmienił swoje zeznania. Niewykluczone, że przez noc został do tego skutecznie zmuszony. Rozpoczął je od oświadczenia prawdomówności: „Uświadamiając sobie wagę popełnionych przeze mnie przestępstw przeciwko władzy sowieckiej, nie chciałem mówić w śledztwie całej prawdy o swojej szpiegowskiej pracy na rzecz polskiego wywiadu, mając nadzieję, że nie będę zdemaskowany. Obecnie przekonałem się, że śledztwo rzeczywiście dysponuje materiałami, które są dowodem mojej szpiegowskiej działalności w ostatnich latach. Biorąc to pod uwagę, postanowiłem przekazać w śledztwie absolutnie pełne i prawdziwe zeznania o całej mojej szpiegowskiej działalności dla polskiego wywiadu”⁴⁷. Następnie Lubowicki podał, że do pracy na rzecz polskiego wywiadu zwerbował go w 1925 r. Retelski. W 1936 r. przyprowadził go do domu Bystrzyńskiego, którego przedstawił, i polecił przekazywać mu wszystkie informacje. W latach 1936–1937 Lubowicki czterokrotnie dostarczył Bystrzyńskiemu informacje o charakterze szpiegowskim, za co nie otrzymał wynagrodzenia. Meldunki dotyczyły gospodarki na kolei, stanu podkładów kolejowych, sytuacji w kamieniołomach produkujących kamienie balastowe pod tory. Innych agentów polskiego wywiadu nie znał⁴⁸.

Zeznanie Lubowickiego wykazuje sprzeczności, których NKWD nie wyjaśniło. Retelski 26 sierpnia 1937 r. podał, że zwerbował Lubowickiego na agenta w drugiej połowie 1923 r. Lubowicki twierdził, że miało to miejsce w 1925 r. Retelski zeznał o comiesięcznym wynagrodzeniu w wysokości 500 rubli. Lubowicki z kolei stał na stanowisku, że w ostatnich latach nic nie otrzymywał. Zastanawiające, że w obydwu załączonych do sprawy zeznaniach Retelskiego nie ma słowa o tym, że poznał Lubowickiego z Bystrzyńskim. Śledczy go o to nie zapytali, a przecież podstawowym celem konfrontacji jest ustalenie, czy Lubowicki i Bystrzyński mówią prawdę. Luki i nieścisłości w zeznaniach oraz bagatelizowanie takiej niedbałości w ustalaniu faktów przez funkcjonariuszy to normalna praktyka śledczych, która uwidacznia się w dokumentacji sprawy Bystrzyńskiego.

Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego z 8 października 1937 r.

Po dwóch tygodniach od poprzedniego przesłuchania, 8 października 1937 r., Bystrzyński uzupełnił swoje wcześniejsze wywody koronnym zeznaniem (siedem stron maszynopisu). Tym razem nie mówił o działaniach szpiegowskich, ale o organizacji, do której należał – polskiej, nielegalnej, wojskowej, antysowieckiej i nacjonalistycznej. Już na samym początku zadziwia sposób składania zeznań. Bystrzyński sam bowiem prosi śledczego, aby pozwolił mu powiedzieć wszystko, co wie na temat organizacji. Śledczy oddaje zatem inicjatywę oskarżonemu, kierując jego uwagę na

⁴⁷ *Ibidem*, Protokół przesłuchania Witolda Lubowickiego, 25 IX 1937 r., s. 72 (pdf).

⁴⁸ *Ibidem*, s. 72–75 (pdf).

początki organizacji, charakter działalności, jej członków oraz rolę w niej samego Bystrzyńskiego⁴⁹.

Zeznanie Bystrzyńskiego z 8 października 1937 r. można streścić następująco: W Tbilisi do 1925 r.⁵⁰ legalnie funkcjonowało przy polskim klubie⁵¹ polskie Towarzystwo Dobroczynne (takiej nazwy używał Bystrzyński), kierowane przez ks. Dobkiewicza⁵². Było ogniskiem zarówno antysowieckiej, wyrotowej działalności, jak i polskiej aktywności nacjonalistyczno-szowinistycznej, m.in. werbowano i przygotowywało kadry polskich nacjonalistów. Bystrzyński przystąpił do niego w 1917 r. Z powodu wyjazdu do Baku Bystrzyński w latach 1918–1921 nie utrzymywał z Towarzystwem żadnych kontaktów. Jednak od 1921 r. regularnie i aktywnie uczestniczył w jego działaniach. Bystrzyński następnie wymienił 17 członków Towarzystwa: ks. Dobkiewicz (jego imienia nie pamiętał, w 1925 r. ksiądz wyjechał z Tbilisi – prawdopodobnie na Białoruś), Franciszek Mielczarski z żoną (mieszkałi w Tbilisi), Andrzej Masticki⁵³ (zamieszkały w Tbilisi), Franciszek Lencki (wyjechał do Polski), Kazimierz Lencki (zamieszkały w Tbilisi), Adam Demski (pobyt nieustalony), Romuald (Roman) Remszewicz (wyjechał do Baku), Sarnowski (zamieszkały w Tbilisi), Andrzej Ziętek (zamieszkały w Tbilisi), Adam Rocieborski (wyjechał do Polski), Iwan Prasinski (wyjechał do Polski), Lesner (wyjechał do Polski), Sawicka (wyjechała do Polski), Haszewski (wyjechał do Polski), Piotr Bieniediktowicz⁵⁴ (pobyt nieustalony), Kołossowski (zmarł). Ogółem spośród 17 członków organizacji przeniosło się do Polski – 7; wyjechało gdzie indziej – 1; mieszkało w Tbilisi – 6; zmarła – 1; nic nie wie o miejscu pobytu – 2. W 1925 r. Towarzystwo zostało zlikwidowane. W związku z tym ks. Dobkiewicz zarządził kontynuowanie jego działalności w sposób nielegalny. Następnie wyjechał na Białoruś, wyznaczony Franciszka Mielczarskiego na kierującego komórką tajnej organizacji o nazwie: „Polska Organizacja Walki” – POW. Działała ona na terytorium ZSRS z polecenia piłsudczyków. Jej zadaniem była walka z władzą sowiecką, ideologiczne przygotowanie kadr, jednoczenie

⁴⁹ *Ibidem*, Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 8 X 1937 r., s. 45 (pdf).

⁵⁰ Tak zeznał Bystrzyński. Według Andrzeja Furiera likwidacja Towarzystwa Dobroczynności nastąpiła w 1921 r. (A. Furier, *op. cit.*, s. 373). Na mocy ogólnych przepisów wprowadzanych przez bolszewików po zajęciu Gruzji Towarzystwo prawdopodobnie zostało formalnie rozwiązane, ale w praktyce osoby do niego należące nadal zajmowały się udzielaniem pomocy potrzebującym. W przypadku tak sformułowanego zeznania niewykluczone, że: 1) Towarzystwo działało na granicy legalności do 1925 r., odmawiając realizacji decyzji administracyjnych; 2) oskarżony specjalnie wydłużył okres legalnego funkcjonowania Towarzystwa dla zbiecia oskarżenia; 3) oskarżony celowo mataczył, łącząc jego działalność z pracami „Domu Polskiego”; 4) oskarżony nie był w ogóle zorientowany w jego pracach; 5) był to wymysł funkcjonariuszy w celu pograżenia parafii.

⁵¹ Oprócz Towarzystwa Dobroczynności działało w Tbilisi Stowarzyszenie „Dom Polski”, które Polacy zarejestrowali w 1907 r. O ile Towarzystwo Dobroczynności było statutowo związane z działalnością parafii, o tyle „Dom Polski” miał niezależny statut i mógł funkcjonować samodzielnie. Jego celem było jak najszerze zabezpieczenie Polakom dostępu do polskiej kultury i edukacji w Tbilisi. Stowarzyszenie miało w Tbilisi własną siedzibę. Po wybuchu I wojny światowej przy „Domu Polskim” powołano Polski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny (A. Furier, *op. cit.*, s. 336–354). Po rozwiązaniu przez bolszewików wszystkich niezależnych od władzy sowieckiej organizacji Polacy z obydwu towarzystw – jako parafianie kościoła św. Piotra i Pawła – prawdopodobnie nadal nieformalnie działali, używając między sobą nazwy: „klub”.

⁵² Zob. przyp. nr 14.

⁵³ Prawdopodobnie mowa o Andrzeju Mastickim, s. Tomasz, ur. w 1887 r. w Tbilisi, skazanym na karę śmierci (protokół Dwójki nr 696 z 3 I 1938 r.). *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 337.

⁵⁴ Prawdopodobnie mowa o Piotrze Bieniediktowiczu, s. Juliana, ur. w 1885 r. na Litwie, skazanym na karę śmierci (protokół Dwójki nr 696 z 3 I 1938 r.). *Ibidem*.

Polaków w Związku Sowieckim, prowadzenie nacjonalistyczno-szowinistycznej działalności zgodnie z wytycznymi piłsudczyków, które członkom grupy przekazał ks. Dobkiewicz, a potem Mielczarski. Organizacja werbowała młodzież, prowadziła agitację antysowiecką oraz działalność szpiegowską i szkodniczą. W razie konfliktu z państwami kapitalistycznymi jej członkowie mieli prowadzić sabotaż na tyłach frontu. W przypadku zwycięstwa w wojnie Polska miała wrócić do granic z 1772 r. Członkami tej organizacji byli: ks. Dobkiewicz, Franciszek Mielczarski, Romuald Remszewicz, Sarnowski, Andrzej Masticki, Piotr Bieniediktowicz. Ich najważniejszymi zadaniami były szpiegostwo, dywersja i antysowiecka agitacja⁵⁵.

W dalszych zeznaniach Bystrzyński mówił o działalności ks. Dobkiewicza i Retelskiego. W 1924 r. Bystrzyński miał wyjawić przed ks. Dobkiewiczem, że pracuje dla polskiego wywiadu. Ten odpowiedział, że już to wie z innego źródła, i prosił o umówienie spotkania z Retelskim. Doszło ono do skutku w pomieszczeniach byłej polskiej szkoły. Ksiądz wyraził zadowolenie ze szpiegowskiej działalności Retelskiego i poprosił go o wypełnienie pewnego zadania, które miał mu przekazać Bystrzyński. Kilka dni później ks. Dobkiewicz dał Bystrzyńskiemu 100 ulotek nawołujących do obalenia władzy sowieckiej. Miał on je dostarczyć Retelskiemu, aby ten rozprowadził je w Zarządzie Kolei Zakaukaskich. Retelski je zabrał, ale później zniszczył. Bystrzyński nie wiedział, czy Retelski należał do POW, ponieważ nigdy go na spotkaniach komórki nie widział.

Agenturalna działalność Bystrzyńskiego była dwukierunkowa: szpiegowska (w której związany był z Retelskim) i antysowiecka – w POW (jej celem była walka z władzą sowiecką), w której podlegał Mielczarskiemu. Podczas przesłuchania wymienił członków swojej komórki: Bystrzyński, Mielczarski, Remszewicz, Kołossowski, Demski, Sarnowski. Mielczarski mówił Bystrzyńskiemu, że zadania dla komórki otrzymuje od dr. Gadomskiego – wenerologa, i do niego też kieruje sprawozdania z działalności. Taką samą informację miał mu także przekazać Remszewicz. Bystrzyński wiedział jeszcze, że komórka POW działa również w Batumi i kieruje nią niejaki Piotrowski⁵⁶.

Tyle zawarto w protokołach przesłuchań. Naturalnym prawem osób składających zeznania (jako że były uczestnikami wydarzeń) jest to, iż mogą powiedzieć na ich temat, co zechcą. Obowiązkiem śledczego jest sprawdzić, czy wyjawili wszystko i zgodnie z prawdą. Najwięcej zastrzeżeń w zeznaniach Bystrzyńskiego budzi osoba ks. Dobkiewicza. Jak to możliwe, że Bystrzyński nie pamięta jego imienia, chociaż znał go osobiście i przez cztery lata (1921–1925) regularnie uczestniczył w działalności Towarzystwa Dobroczynności, którym ksiądz kierował? Co więcej, duchowny zlecił mu i Franciszkowi Mielczarskiemu⁵⁷ zadania szpiegowskie, za które groziła kara śmierci. Ponadto kapelan darzył go szczególnym zaufaniem, a on nie pamięta

⁵⁵ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 8 X 1937 r., s. 45–49 (pdf).

⁵⁶ *Ibidem*, s. 49–51 (pdf).

⁵⁷ Prawdopodobnie rodzina osób występujących w „operacji polskiej” w Gruzji: 1) Marii Mielczarskiej, c. Feliksa, ur. w 1882 r. w Radomiu – skazanej przez Trójkę 11 X 1937 r. na rozstrzelanie; 2) Witolda Mielczarskiego, s. Bronisława, ur. w 1910 r. w Tbilisi – skazanego 19 III 1938 r. na 10 lat IŁŁ; 3) Bronisława Mielczarskiego, s. Szymona, ur. w 1876 r. w Polsce – skazanego 3 I 1938 r. na rozstrzelanie. *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 94–95, 233–234, 337.

jego imienia? Co Bystrzyński chciał osiągnąć, twierdząc, że nie zna imienia księdza? Niewątpliwie coś zamierzał, ponieważ w latach dwudziestych w Tbilisi jedynym duchownym katolickim był Gruzin ks. Emanuel Wardidze⁵⁸. Owszem, w parafii św. Piotra i Pawła pracował znany i ceniony ks. Julian Dobkiewicz, ale w latach 1877–1889, i zmarł on w 1909 r. Towarzystwo Dobroczynności zostało zarejestrowane w 1894 r. i zamknięte w 1921 r. (co wiązało się także z rozpoczętym w Rosji sowieckiej procesem likwidacji Kościoła katolickiego), a nie w 1925 r. – jak zeznał Bystrzyński⁵⁹. Zatem ani on, ani Retelski, ani Mielczarski nie mogli uczestniczyć w pracach tego Towarzystwa w latach 1921–1925, a jedynie udzielać pomocy potrzebującym w ramach działalności przy parafii. Ten fragment zeznań jest nadinterpretowany. Możliwe, że wymyślił go pozostający pod presją sam Bystrzyński i jako głównego winowajcę wskazał nieżyjącego już duchownego⁶⁰ (ukrył jego imię, aby NKWD nie skojarzyło go ze zmarłym księdzem Julianem) albo był to jedynie wymysł śledczych. Na ich częściową inicjatywę wskazuje również niedorzeczny pomysł jednorazowej akcji rozprowadzenia ulotek nawołujących do obalenia władzy sowieckiej, które jakoby ks. Dobkiewicz miał w 1924 r. przekazać przez Bystrzyńskiego Retelskiemu. Dla prawdziwej organizacji szpiegowskiej takie działania byłyby pozbawione sensu, za to NKWD dawało kwalifikację czynu.

Warto także zauważyć, że spośród 17 wymienionych osób z Towarzystwa Dobroczynności tylko 6 było w zasięgu NKWD (jako mieszkający w Tbilisi): Kazimierz Lencki, Andrzej Masticki, Sarnowski, Andrzej Ziętek i Franciszek Mielczarski z żoną. Prawdopodobnie niektórzy z nich byli już aresztowani i obciążeni zarzutami (Retelski pierwszy się przyznał i wskazał Bystrzyńskiego, Lencki zeznawał wcześniej o Bystrzyńskim, co do pozostałych brak jest informacji o ich zatrzymaniu). To wskazuje, że Bystrzyński starał się ograniczyć krąg poszukiwanych, a tym samym ofiar.

Główny wysiłek śledczych położony był na udowodnienie istnienia Polskiej Organizacji Wojskowej na Kolei Zakaukaskiej. Zastanawiające, że Bystrzyński podaje zupełnie inną nazwę: „Polska Organizacja Walki”. Śledczy nie prostują jego wypowiedzi, posługując się tylko skrótem – POW, który w języku polskim pasuje do obydwu organizacji. Powinni jednak wyjaśnić, czy nazwana przez Bystrzyńskiego

⁵⁸ W okresie I wojny światowej i rewolucji proboszczem parafii św. Piotra i Pawła w Tbilisi był Gruzin ks. Michaił Antonow (Antoniszwili). W tym czasie chwilowo pełnili tam także posługę wikarzy (Polacy): Antoni Rozlaszyński i Edward Zerran. Po śmierci ks. Antonowa w 1921 r. proboszczem i jedynym duchownym katolickim w Tbilisi był ks. Emanuel Wardidze (Gruzin). Uwięziony i zwolniony w 1929 r. Ponownie aresztowany w 1935 r. i skazany na pięć lat łagrów. A. Furier, *op. cit.*, s. 270–273; R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939*, Lublin 1998, s. 496–497; T. Chmielecki, *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku...*, s. 347–348, 350, 354–355.

⁵⁹ Zob. przyp. nr 15. Zob. też A. Furier, *op. cit.*, s. 329, 373.

⁶⁰ NKWD mogło uwierzyć w tę wersję. Potwierdza to także przypadek gruzińskiego poety Tycjana Tabidze. Otóż został on w 1937 r. aresztowany pod zarzutem nacjonalizmu, a następnie zamordowany przez NKWD. Podczas przesłuchania śledczy kategorycznie żądał od Tabidzego, aby ten wymienił nazwiska współników, tzn. zmuszono go, by przyznał się do członkostwa w jakiejś kontrrewolucyjnej organizacji. Tabidze nie mógł tego znieść i wymienił Giorgi Saakadzego (żyjący w latach 1580–1629 gruziński dowódca wojskowy, działacz gruzińskiego królestwa Kartli, aktywny bojownik o zjednoczenie Gruzji, bohater narodowy, znany w historii jako Wielki Mourawi). Śledczy natychmiast założyli sprawę na Saakadzego i rozesłali listy gończe po całym terytorium Związku Sowieckiego. Zob. Wypowiedź Rewaza Kwerencziladzego do filmu *Dak'arguli ist'oria*, <https://youtu.be/5vYIBOxhBj4>, 28'03"–28'37" (dostęp 15 IV 2020 r.).

„Polska Organizacja Walki” to poszukiwana „Polska Organizacja Wojskowa”, czy też jeszcze jakaś inna organizacja. Przecież Bystrzyński bardzo wyraźnie zeznał to śledczym. Czyżby nie wiedział, jak naprawdę nazywała się organizacja, do której tak długo należał?⁶¹

Komórka „Polskiej Organizacji Walki”, w której działał Bystrzyński, miała się składać z sześciu osób: Bystrzyński, Franciszek Mielczarski, Romuald Remszewicz, Kołossowski, Adam Demski, Sarnowski. Na tym etapie śledztwa Bystrzyński miał świadomość, że z wymienionych tylko Mielczarski i Sarnowski mieszkają w Tbilisi. Robił zatem, co mógł, aby ograniczyć krąg aresztowanych. Wymienił Kołossowskiego, lecz ten zmarł w 1930 r., Romualda Remszewicza i Adama Demskiego, ponieważ miejsce ich pobytu nie było znane (wymienione osoby nie figurują w znanych nam listach osób rozstrzelanych ani w innych dokumentach „operacji polskiej” w Gruzji). Być może Bystrzyński wiedział, że pozostają oni poza zasięgiem NKWD i dlatego ich wymienił.

Później Bystrzyński wymienił jeszcze innych znanych mu członków „Polskiej Organizacji Walki”: ks. Dobkiewicza (wówczas, jak wiemy, już nie żył), Andrzeja Mastickiego i Piotra Bieniedktowicza. Ci ostatni zostali prawdopodobnie aresztowani w tym samym czasie co Bystrzyński. Brakuje jednak informacji, jak przebiegały aresztowania wymienionych i czy Bystrzyński się do nich przyczynił. Analiza jego zeznań wskazuje, że czynił wszystko, aby ucierpiało jak najmniej osób.

Ta część zeznań Bystrzyńskiego zawiera jedynie właściwą dozę sowieckiej ideologii. Jak podał, Towarzystwo Dobroczynne prowadziło działalność nacjonalistyczno-szowinistyczną, werboowało i przygotowywało kadry polskich nacjonalistów, było ogniskiem antysowieckiej i wywrotowej działalności. Było to zgodne z wytycznymi partii piłsudczyków, aby w razie wojny prowadzić sabotaż na tyłach frontu. Nie omieszkał dodać, że celem działalności Towarzystwa był powrót Polski do granic z 1772 r. Jak widać, przystawało to do typowej sowieckiej propagandy tego okresu. A jak było naprawdę? Towarzystwo Dobroczynności istniało od 1894 r. i zajmowało się udzielaniem wsparcia osobom potrzebującym, organizowało akcje charytatywne oraz wspierało programy kulturalne przy polskim kościele w Tbilisi, a także (po 1907 r.) pomagało Stowarzyszeniu „Dom Polski”. Władze sowieckie rozwiązały Towarzystwo w 1921 r. Przyjazd innego księdza i jego działalność w kościele w latach 1921–1925 byłyby niemożliwe bez wiedzy i zgody NKWD. Historiografia kościelna nie odnotowuje, aby w tym czasie w Tbilisi pracował jeszcze inny duchowny niż Emanuel Wardidze. Znowu zatem pojawia się poważna wątpliwość.

W rezultacie śledztwa „wykryto” przy kościele św. Piotra i Pawła w Tbilisi polską siatkę szpiegowską, POW i organizację antysowiecką. Nie miało znaczenia, że kierujący nimi przez pewien czas ks. Dobkiewicz nie żył już od 1909 r., że Towarzystwo zostało wcześniej rozwiązane, że oskarżony nie potrafił poprawnie nazwać organizacji, do której przez 15 lat należał. Takiej narracji domagał się Jeżow w rozkazy nr 00485, tak życzyli so-

⁶¹ Zeznanie Bystrzyńskiego w sprawie POW brzmi następująco: „Według informacji księdza Dobkiewicza, a także Mielczarskiego, nielegalna, kontrewolucyjna organizacja, której byłem członkiem, nazywała się «Polska Organizacja Walki» (co w tłumaczeniu oznacza «Polska Organizacja Walki»), w skrócie POW, która prowadziła działalność na terytorium ZSRS według wytycznych piłsudczyków”. Zob. AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, s. 3), Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 8 X 1937 r., s. 47 (pdf).

bie śledczy, więc tak zeznawał Bystrzyński. Najważniejsze, że się do tego przyznał i podpisał protokół przesłuchania.

Ten fragment zeznań Bystrzyńskiego dotyczy jeszcze jednego zagadnienia, którego nie sposób pominąć: likwidacji religii w ZSRS, w tym Kościoła katolickiego⁶². To nie przypadek, że NKWD znalazło członków POW wśród parafian kościoła św. Piotra i Pawła. Oskarżając księdza i wiernych, stworzono także argument uzasadniający uderzenie w Kościół i religię.

Jeśli już mowa o zarzutach dotyczących szpiegostwa, to warto porównać protokoły przesłuchań Brunona Bystrzyńskiego z zapisami zeznań Stefana Kasperskiego (obecne w literaturze naukowej), aresztowanego za szpiegostwo rok wcześniej, czyli przed rozpoczęciem „operacji polskiej”. Protokoły przesłuchań Kasperskiego są przykładem uporczywego i logicznego poszukiwania przez śledczego faktów, których

**Kościół św. Piotra i Pawła w Tbilisi.
Fot. Stanisław Koller, 2019 r. Zbiory autora**

⁶² Więcej o stosunku władz ZSRS do religii i Kościoła katolickiego zob.: J. Urban, *Walka z Antychrystem. Przeciw prześladowaniom religii w Rosji bolszewickiej*, Kraków 1930; *idem*, *Prawodawstwo religijne w Rosji*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 186, s. 129–148; *idem*, *Ideologia bolszewizmu*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 194, s. 128–143; A. Wiśniewski, *Stosunek państwa do Kościoła w ZSRR*, Wilno 1938; N.S. Timasheff, *Religion in Soviet Russia 1917–1942*, London 1943; F. Fedorow, *Religia i Kościół w Związku Radzieckim*, Moskwa 1944; W. Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, New York 1962; R. Conquest (ed.), *Religion in the USSR*, London–Sydney–Toronto 1968; G. Codevill, *Stato a Chiesa nell’Unione Sovietica*, Milano 1972; M. Iwanow, *Kościół najbardziej prześladowany*, „Więź” 1990, nr 2–3, s. 23–37; R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki obrządku łacińskiego w ZSRR po 1918 r. Zarys problematyki* [w:] *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 81–99; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994; A. Patek, *Z uwag nad położeniem Kościoła katolickiego w ZSRR w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 1995, t. 25, nr 1, s. 1–12; J. Pałyga, R. Dzwonkowski, *Za wschodnią granicą 1917–1993: o Polakach i Kościołach w dawnym ZSRR*, Warszawa 1995; *idem*, *Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997; *Skazani jako „szpiedzy Watykanu”*. *Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917–1956*, red. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998; R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa...*; T. Chmielecki, *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1998; N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu* [w:] S. Courtois, N. Werth, J.L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.L. Margolin i inni, *op. cit.*, s. 169–171; S. Koller, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Syberii*, Kraków 2001, s. 38–89; A. Patek, *Położenie prawne Kościoła katolickiego na Wschodzie w okresie międzywojennym w świetle oficjalnego ustawodawstwa wyznaniowego władz sowieckich* [w:] *Kościół katolicki na Syberii. Historia. Współczesność. Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2002, s. 431–450; R. Dzwonkowski, *Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917–1991*, Ząbki 2005; *idem*, *Religia i Kościół katolicki w ZSRR oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991*. *Kronika*, Lublin 2010; G. Szubtarski, *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina*, „Kościół i Prawo” 2013, t. 2, nr 2, s. 63–75; S. Koller, *L’ideologia atea e la legislazione sovietica nei confronti della religione* [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, red. J. Mikrut, Verona 2017, s. 33–60.

on nie znał, ale chciał je poznać. Protokoły przesłuchań Bystrzyńskiego dokumentują narzucanie oskarżonemu treści zeznań, których funkcjonariusz od niego oczekiwał i do których oskarżony miał się tylko przyznać⁶³.

Protokół konfrontacji Brunona Bystrzyńskiego z Aleksandrem Towstonogowem z 28 października 1937 r.

Po 20 dniach przerwy od ostatniego przesłuchania, 28 października 1937 r., pełnomocnik operacyjny 3. Oddziału UGB NKWD GSRS mł. lejtnant BP Russkow i pełnomocnik operacyjny DTO GUGB ZKWZD sierżant BP Churdienko dokonali konfrontacji Bystrzyńskiego z Aleksandrem Towstonogowem. Bystrzyński twierdził, że Retelski zwerbował Towstonogowa w 1926 r. do pracy w polskim wywiadzie, co sam Towstonogow miał potwierdzić Bystrzyńskiemu w 1934 r. podczas spotkania na ulicy. Towstonogow stanowczo temu zaprzeczył⁶⁴.

Nazwiska Towstonogowa – poza sprawą Bystrzyńskiego – nie odnaleziono w innych dostępnych dokumentach dotyczących „operacji polskiej” w Gruzji. Nie można obecnie rozstrzygnąć, w jakim stopniu wskazał go sam Bystrzyński, a na ile jego zeznania zostały wymuszone.

Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego z 23 listopada 1937 r.

Przesłuchanie z 23 listopada 1937 r. (trzy strony maszynopisu) dotyczyło uściślenia kontrewolucyjnej działalności Andrzeja Mastickiego. Bystrzyński zeznał, że obaj należeli do tej samej komórki POW. Miał go poznać w 1923 r. na zebraniach Towarzystwa Dobroczynnego⁶⁵ organizowanych w pomieszczeniach byłej polskiej szkoły. Masticki zajmował się w POW pracą z polską młodzieżą i jej wychowaniem w szowinistycznym i antysowieckim duchu. Agitował rodziców, aby ci nie zapisywali dzieci do pionierów, a młodzieży do Komsomołu. W 1927 r. Masticki wyjechał do Telawi. W 1931 r. Bystrzyński dowiedział się od Mielczarskiego, że Masticki zakłada tam swoją komórkę POW składającą się z antysowiecko nastawionych osób i polskich nacjonalistów, uprawia wrogą propagandę oraz przygotowuje wśród młodzieży kadry na wypadek wojny ZSRS z krajami kapitalistycznymi. Pod omawianym protokołem podpisał się oskarżony Bruno Bystrzyński i pełnomocnik operacyjny 6. Wydziału 3. Oddziału UGB NKWD GSRS mł. lejtnant BP Russkow. Na protokole widnieje jeszcze nazwisko naczelnika 6. Wydziału 3. Oddziału UGB NKWD GSRS st. lejtnanta BP Bieriszwiliego, ale brak jego podpisu⁶⁶.

Bystrzyński w swoich wypowiedziach na temat Mastickiego w dużej części powołuje się na wiedzę, którą uzyskał od Mielczarskiego, czyli *de facto* przywołuje plotki, co wskazuje na próbę pozbawienia zeznań siły dowodowej.

⁶³ Por.: protokoły przesłuchań Stefana Kasperskiego (Alberta Rana) w: *Wielki Terror. Operacja polska 1937–1938. Welykij Teror. Polska operacja 1937–1938...*, s. 711–783; S. Kasperski, P. Kołakowski, R. Kuśnierz, *Afera Rana: zatrzymanie przez sowiecki kontrwywiad por. Stefana Kasperskiego w świetle jego sprawozdania z 12 sierpnia 1936 r.*, Kraków 2014.

⁶⁴ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół konfrontacji Brunona Bystrzyńskiego z Aleksandrem Towstonogowem, 28 IX 1937 r., s. 58 (pdf).

⁶⁵ Zob. przyp. nr 15, 51.

⁶⁶ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Protokół przesłuchania Brunona Bystrzyńskiego, 23 XI 1937 r., s. 52–55 (pdf).

3. Zakończenie śledztwa i jego dokumentacja

Śledztwo prowadzone przeciwko Brunonowi Bystrzyńskiemu zostało zakończone 2 grudnia 1937 r. sformułowaniem aktu oskarżenia. Z tego dnia pochodzą trzy dokumenty: protokół ogłoszenia o zakończeniu śledztwa i przedstawieniu dokumentacji śledczej, końcowy akt oskarżenia i decyzja o uzupełnieniu oskarżenia.

Protokół ogłoszenia o zakończeniu śledztwa przeciwko Brunonowi Bystrzyńskiemu z 2 grudnia 1937 r.

Protokół ogłoszenia o zakończeniu śledztwa i przedstawieniu dokumentacji śledczej został sporządzony w Tbilisi 2 grudnia 1937 r. Zapisano w nim, że oskarżony Bruno Bystrzyński, s. Mieczysława, przyznaje się do stawianych mu zarzutów i nie ma nic więcej do dodania. Protokół podpisał Bystrzyński i pełnomocnik naczelnika oddziału Russkow⁶⁷.

Dokument ten zakończył działania śledczych. Teraz mogli oni przystąpić do sporządzania końcowego aktu oskarżenia.

Akt oskarżenia Brunona Bystrzyńskiego z 2 grudnia 1937 r.

Akt oskarżenia (cztery strony maszynopisu) zawiera na wstępie oficjalne stanowisko organów bezpieczeństwa Gruzji. Stwierdza się w nim, że na początku 1937 r. miejscowy NKWD wykrył i zlikwidował kontrrewolucyjną, szpiegowską i dywersyjno-szkodniczą organizację, rezydenturę polskiego wywiadu oraz polską organizację POW, których zadaniem było gromadzenie informacji o gospodarczej, politycznej i wojskowej sytuacji w ZSRS, przeprowadzanie aktów dywersji i szkodnictwa, osłabianie sił Związku Sowieckiego oraz zbrojne obalenie władzy sowieckiej w interesie państwa polskiego w celu odbudowania jego historycznych granic z 1772 r.⁶⁸

Następnie sformułowano zarzuty wobec Bystrzyńskiego: był członkiem POW – kontrrewolucyjnej, szpiegowskiej i dywersyjnej organizacji oraz rezydentem polskiego wywiadu.

W dalszej części przedstawiono krótką historię jego działalności, cytując obszerne fragmenty jego zeznań. Zwerbowany w 1922 r. przez Łaszkiewicza; prowadził działalność do chwili aresztowania we wrześniu 1937 r. (przez 15 lat); współpracował z agentami: Łaszkiewiczem, Lesnerem, Lenckim, Retelskim; używał pseudonimów „Górski” i „Milski”; od 1924 r. był związany z rezydentem polskiego wywiadu Franciszkiem Lenckim; od 1925 r. działał wspólnie z rezydentem polskiego wywiadu i przywódcą kontrrewolucyjnej, szpiegowsko-dywersyjnej i szkodniczej organizacji w Zakaukaskich Kolejach Żelaznych Władimirem Retelskim; w 1933 r. w jego mieszkaniu znajdował się lokal konspiracyjny polskiego wywiadu; od 1925 r. był członkiem organizacji piłsudczyków – POW, na zlecenie której zaktywizował prowadzenie kontrrewolucyjnej, szpiegowskiej, szkodniczo-dywersyjnej działalności i antysowieckiej agitacji, koniecznej dla zbrojnego obalenia władzy sowieckiej i odbudowania – kosztem Ukrainy – terytorialnych granic szlacheckiej Polski z 1772 r.

⁶⁷ *Ibidem*, Protokół ogłoszenia o zakończeniu śledztwa i przedstawieniu dokumentacji śledczej, 2 XII 1937 r., s. 94 (pdf).

⁶⁸ *Ibidem*, Końcowy akt oskarżenia Brunona Bystrzyńskiego, 2 XII 1937 r., s. 95 (pdf).

Na podstawie zeznań podejrzanego sformułowano końcowe oskarżenie. Zawarto w nim, że Bruno Bystrzyński, s. Mieczysława:

„1) Był aktywnym członkiem kontrrewolucyjnej, nielegalnej, polskiej organizacji POW, na zlecenie której prowadził aktywną szpiegowską, dywersyjno-szkodniczą działalność, ukierunkowaną na zbrojne obalenie władzy sowieckiej i zagarnięcie Ukrainy przez Polskę;

2) W 1922 r. został zwerbowany do kontrrewolucyjnej, szpiegowskiej, szkodniczo-dywersyjnej organizacji polskiego wywiadu w celu prowadzenia działalności wywiadowczej na rzecz Polski, pod pseudonimem «Górski», «Milski», na zlecenie której prowadził działalność wywrotową do 1937 r.;

3) Był rezydentem agentury polskiego wywiadu, z którym kontaktował się u siebie w [mieszkanu, stanowiącym] lokal konspiracyjny;

4) Gromadził i przekazywał materiały szpiegowskie wywiadowi polskiemu na temat gospodarczej, politycznej i wojskowej sytuacji w Gruzjińskiej SRS.

Tzn. [oskarżony] o przestępstwa przewidziane w artykułach 58-1a⁶⁹, 58-9, 58-11 k.k. GRS⁷⁰.

Kończąc akt oskarżenia, stwierdzono, że Bystrzyński w pełni przyznał się do winy, został zdemaskowany w zeznaniach Władimira Retelskiego i Kazimierza Lenckiego, a sprawę skierowano do rozpatrzenia przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZRS⁷¹.

Dokument podpisali: pełnomocnik operacyjny 6. Wydziału 3. Oddziału UGB NKWD GRS mł. lejtnant BP Russkow, naczelnik 6. Wydziału 3. Oddziału UGB NKWD GRS st. lejtnant BP Bieriszwili, tymczasowy naczelnik 3. Oddziału UGB NKWD GRS st. lejtnant BP Winer.

⁶⁹ Artykuł 58-1: „Za kontrrewolucyjne uznaje się wszelkie działania zmierzające do obalenia, podważenia lub osłabienia władzy rad robotniczych i chłopskich oraz wybranych przez nie, na podstawie Konstytucji ZRS i konstytucji republik związkowych, rządów robotniczych i chłopskich Związku SRS, republik związkowych i autonomicznych, oraz podważanie lub osłabianie bezpieczeństwa zewnętrznego ZRS i głównych ekonomicznych, politycznych i narodowych zdobyczy rewolucji proletariackiej. Na mocy międzynarodowej solidarności interesów wszystkich ludzi pracy takie same działania są uznawane za kontrrewolucyjne nawet wtedy, gdy są skierowane przeciwko jakimkolwiek innemu państwu, [gdzie rządy sprawuje] lud pracujący, nawet jeśli nie jest ono częścią ZRS”. Artykuł 58-1a: „Zdradą ojczyzny są działania obywateli ZRS ze szkodą dla potęgi militarnej ZRS, jego niepodległości państwowej lub nienaruszalności jego terytorium, takie jak: szpiegostwo, ujawnianie tajemnic wojskowych lub państwowych, przejście na stronę wroga, ucieczka lub ucieczka za granicę, i są karane najwyższym wymiarem kary kryminalnej, to jest rozstrzelaniem z konfiskatą całego mienia, a w okolicznościach łagodzących karą pozbawienia wolności na okres dziesięciu lat z konfiskatą całego mienia (20 lipca 1934 r.)”. Zob. NKWD: Ugołownyj kodeks RSFSR (1926), [https://nkvd.memo.ru/index.php/HKBД:Уголовный_кодекс_РСФСР_\(1926\)](https://nkvd.memo.ru/index.php/HKBД:Уголовный_кодекс_РСФСР_(1926)) (dostęp 29 XI 2021 r.).

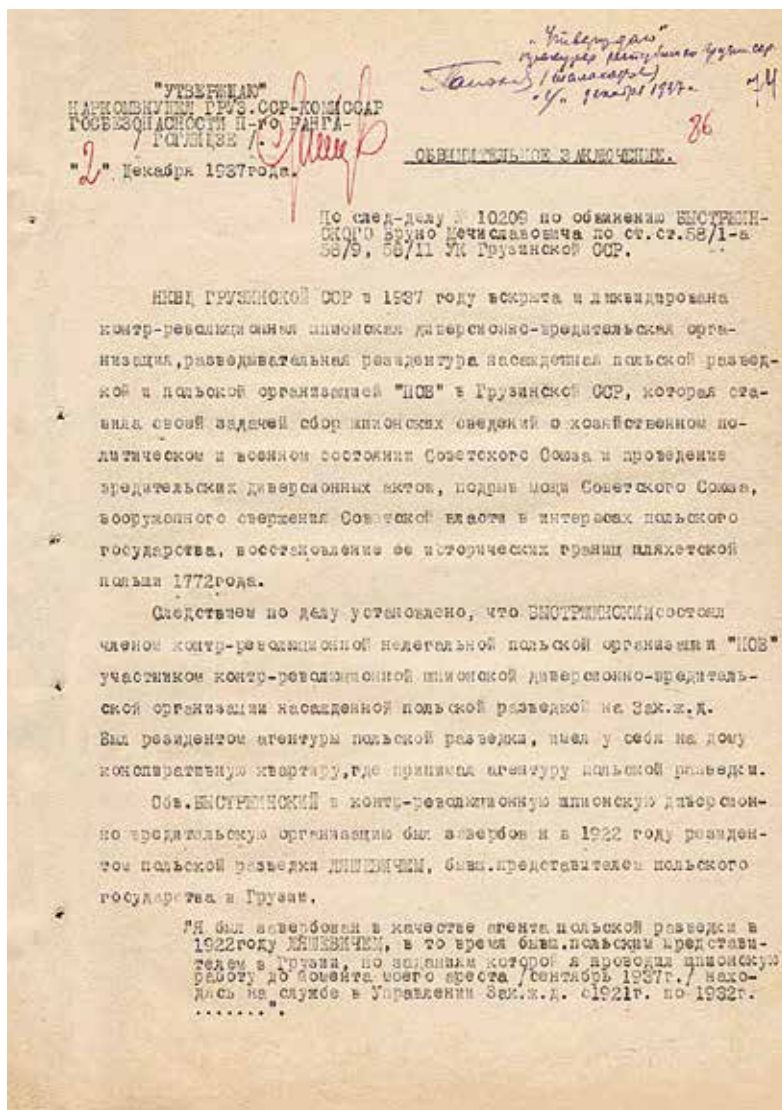
⁷⁰ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Akt oskarżenia Brunona Bystrzyńskiego, 2 XII 1937 r., s. 97–98 (pdf).

⁷¹ Szpiegostwo, zdrada ojczyzny, przynależność do kontrrewolucyjnej organizacji oraz próba obalenia władzy sowieckiej należały do najcięższych przestępstw w ZRS, dlatego sprawę Bystrzyńskiego skierowano do rozpatrzenia przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZRS, aczkolwiek w jego przypadku była to tylko fikcja. Liczba aresztowanych i spraw zakładanych przez NKWD w okresie Wielkiego Terroru była tak wielka, że do ich rozpatrywania powołano organy pozasądowe, tzw. Dwójki i Trójki, które wydawały wyroki. Dwójkę stanowił ludowy komisarz spraw wewnętrznych i prokurator (danego kraju, republiki, obwodu). W Trójce zasiadali ludowy komisarz spraw wewnętrznych jako przewodniczący oraz prokurator i przedstawiciel kierownictwa partii – jako członkowie (danego kraju, republiki, obwodu). Więcej zob. M. Majewski, *Wprowadzenie [w:] Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 24–25.

W zakończeniu umieszczono adnotację, uwierzytelnioną podpisem Russkova, że Bystrzyński został aresztowany 3 września 1937 r. i przebywa w więzieniu wewnętrznym.

Akt oskarżenia zatwierdził własnoręcznym podpisem ludowy komisarz spraw wewnętrznych GSRS komisarz BP II rangi Siergiej Goglidze i prokurator GSRS Iłarion Tałachadze (na pierwszej stronie).

Końcowy akt oskarżenia, sformułowany na podstawie przeprowadzonego śledztwa, odzwierciedla bardziej założenia rozkazu nr 00485 niż dochodzenie, które zostało tendencyjnie spreparowane.

Akt oskarżenia Brunona Bystrzyńskiego (pierwsza strona).
AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3)

HISTORIA

Decyzja o uzupełnieniu oskarżenia wobec Brunona Bystrzyńskiego z 2 grudnia 1937 r.

Ponieważ w końcowym akcie oskarżenia sformułowano dodatkowy zarzut z art. 58-1a k.k. GSRG (zdrada ojczyzny), wydano decyzję o uzupełnieniu aktu oskarżenia o wskazany artykuł. Dokument podpisali – podobnie jak akt oskarżenia – Russkow, Bieriszwili, Winer. Zatwierdził go Siergiej Goglidze. Jako przyjmujący do wiadomości podpisał go Bruno Bystrzyński⁷².

4. Droga sądowa sprawy i jej dokumentacja

Po zakończeniu śledztwa sprawa Brunona Bystrzyńskiego została skierowana do organów sądowych w celu wydania wyroku. Przygotowano protokół posiedzenia Trójki NKWD. Niestety, dokumentacja na etapie sądowym nie jest pełna, np. brakuje wyroku czy dokumentów o ruchu akt. Do j.a. dołączono jedynie odpis z wykonania kary śmierci.

Protokół Trójki w sprawie Brunona Bystrzyńskiego z okresu od 2 grudnia 1937 r. do 3 stycznia 1938 r.

Protokół przygotowany przez Russkova na posiedzenie sądowej Trójki⁷³ wskazuje, że zrezygnowano z przekazania sprawy do Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRS (prawdopodobnie z powodu nadmiernej liczby rozpraw). Dokument powtarza w skrócie zarzuty oskarżenia: przynależność do POW i polskiego wywiadu, rezydentura, prowadzenie lokalu konspiracyjnego, działalność szpiegowska i kontrewolucyjna, uprawianie dywersji i szkodnictwa w celu osłabienia ZSRS i obalenia władzy sowieckiej oraz zagarnięcia Ukrainy przez Polskę⁷⁴. Protokół nie ma daty, nazwisk przewodniczącego oraz członków Trójki ani żadnego podpisu.

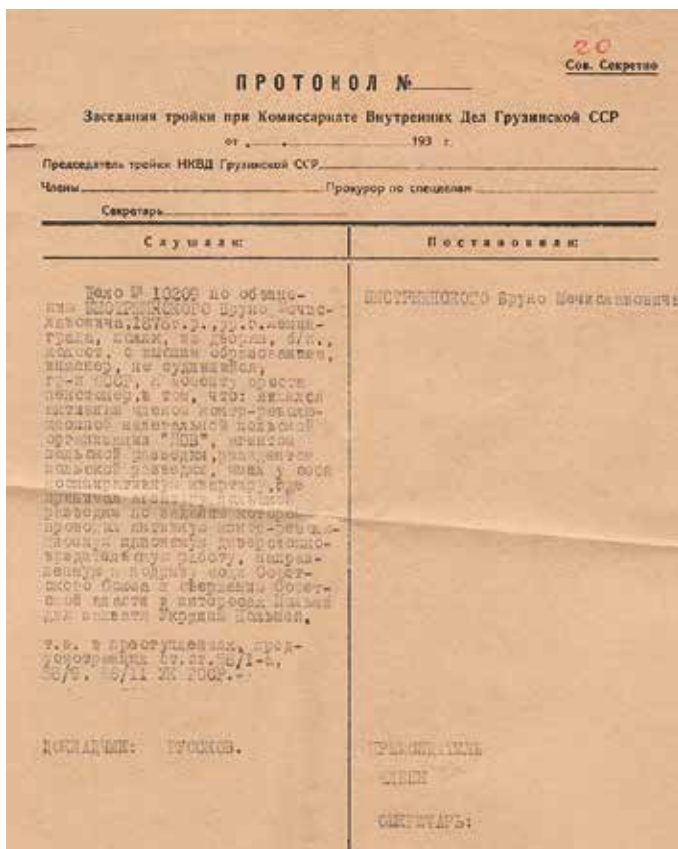
Tak przygotowany protokół Trójki wskazuje również, że sprawa Brunona Bystrzyńskiego została podporządkowana realizacji rozkazu 00485. Świadczą o tym sformułowane zarzuty i samo skierowanie sprawy na posiedzenie Trójki, która powinna była niezwłocznie wydać wyrok. Podjęto jednak decyzję o przekazaniu sprawy na posiedzenie Dwójki do Moskwy.

Procedura kierowania spraw do rozpatrzenia przez Dwójkę w Moskwie była następująca. Po zakończeniu dochodzenia prowadzonego przez NKWD sporządzano na temat każdego oskarżonego krótką informację wraz ze streszczeniem uzyskanych w śledztwie materiałów. Potem informacje z nazwiskami układano w jeden spis (w formie albumu), który kierowano do rozpatrzenia przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych albo naczelnika właściwego zarządu NKWD i prokuratora (dla danego kraju, republiki, obwodu). Taką komisję określano jako „Dwójka”. Najważniejszą formalną różnicą

⁷² AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Decyzja o uzupełnieniu oskarżenia Brunona Bystrzyńskiego, 2 XII 1937 r., s. 22 (pdf).

⁷³ W Gruzji w skład Trójki wchodził: ludowy komisarz spraw wewnętrznych GSRG Siergiej Goglidze, prokurator GSRG Iłarion Tałachadze oraz I sekretarz KC KP(b) Gruzji, jednocześnie I sekretarz Komitetu Miejskiego KP(b) Gruzji w Tbilisi Kandid Czarkwiani. Jednakże w Gruzji przez pewien czas I sekretarza partii zastępował w Trójce naczelnik milicji Szałwa Cereteli. Zob. M. Jungie, B. Boniewicz, *op. cit.*, t. 2, s. 27.

⁷⁴ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 2 (AIPN, 2907/236, t. 2), Protokół Trójki NKWD Brunona Bystrzyńskiego, b.d., s. 20 (pdf).

Protokół Trójki Brunona Bystrzyńskiego przygotowany na jej posiedzenie. AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 2 (AIPN, 2907/236, t. 2)

między Dwójkami a Trójkami w terenie było to, że Dwójki nie mogły wykonywać swoich wyroków bez uprzedniej zgody tzw. Wysokiej Dwójki w Moskwie. Zasiadający w Dwójce nie dokonywali w praktyce żadnej analizy materiałów, a jedynie je zatwierdzali. Następnie spis wysyłano do Moskwy w celu ostatecznej akceptacji przez przewodniczącego Wysokiej Dwójki – ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa (ewentualnie jego zastępcę – komkora Michaiła Frinowskiego) i członka Wysokiej Dwójki – prokuratora ZSRS Andrieja Wyszynskiego (ewentualnie II zastępcę – prokuratora ZSRS Grigorija Roginskiego). Po zaaprobowaniu spis wysyłano z powrotem w celu wykonania wyroków⁷⁵.

Protokół Dwójki nr 696 z 3 stycznia 1938 r.

W innych materiałach archiwalnych MSW Gruzji, dostępnych także w źródłowych publikacjach naukowych, znajduje się protokół Dwójki nr 696 z 3 stycznia 1938 r. Zawiera on nazwiska 17 osób, z których 16 zostało skazanych na karę śmierci, a jedna – na

⁷⁵ Więcej zob.: M. Majewski, *op. cit.*, s. 24–25; M. Jungie, B. Bonwicz, *op. cit.*, t. 2, s. 28.

10 lat łagrów. Wśród nich jest nazwisko Brunona Bystrzyńskiego i 5 osób występujących w jego sprawie: Piotra Bieniediktowicza, Kazimierza Lenckiego, Andrzeja Mastickiego, Bronisława Mielczarskiego i Grzegorza Jakubowskiego⁷⁶. Wszyscy zostali skazani na śmierć przez rozstrzelanie.

Dlaczego kopia lub odpis wyroku nie został dołączony do akt sprawy? Czy to zaniebanie, czy zaginął? W rezultacie okazuje się, że Bystrzyńskiego skazali na śmierć osobiście Nikołaj Jeżow i Andriej Wyszynskij⁷⁷. Można w tym miejscu postawić hipotezę, że prawdopodobnie sprawa Bystrzyńskiego została spreparowana na tyle „wzorowo” i zgodnie z założeniami rozkazu nr 00485, że potraktowano ją w sposób pokazowy. Wydaje się, że w odróżnieniu od posiedzeń Trójek, które rozpatrywały sprawy o różnym stopniu udowodnionej winy, w protokołach Dwójek skazywano osoby z najcięższymi zarzutami, przez co osiągnano większy wydzźwięk propagandowy. W naszym przypadku biedny emeryt, Bruno Bystrzyński, przyznał się do działalności w POW, szpiegostwa, rezydentury wywiadu, dywersji, próby obalenia władzy sowieckiej, oderwania Ukrainy od ZSRS. Czy tacy Polacy mają prawo do życia w sprawiedliwym państwie robotników i chłopów?

Chociaż wyroku nie ma w aktach sprawy, znajduje się w nich odpis aktu rozstrzelania.

Odpis aktu rozstrzelania Brunona Bystrzyńskiego

Krótki odpis aktu rozstrzelania zawiera informację, że sądową decyzję NKWD ZSRS i prokuratora ZSRS z 3 stycznia 1938 r. (protokół nr 696) dotyczącą rozstrzelania Brunona Bystrzyńskiego wykonano 14 stycznia tr. Notatkę podpisał naczelnik 8. Oddziału UGB NKWD GSRS kpt. BP Morozow⁷⁸. Na odpisie brakuje daty jego sporządzenia⁷⁹.

W związku z rozstrzelaniem oskarżonego sprawa została ostatecznie zamknięta⁸⁰.

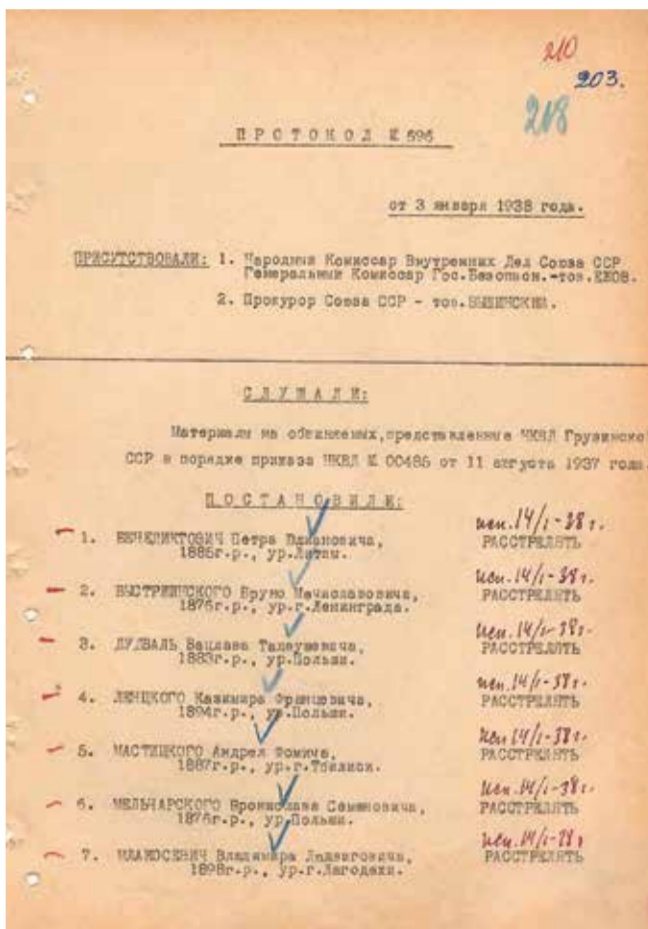
⁷⁶ *Pismo naczelnika 8. Oddziału GUGB NKWD ZSRS starszego majora bezpieczeństwa państwowego Władimira Cesarskiego do ludowego komisarza spraw wewnętrznych Gruzińskiej SRS komisarza bezpieczeństwa państwowego 2 rangi Siergieja Goglidze w sprawie wykonania wyroków śmierci zgodnie z załączonym protokołem nr 696 z 3 I 1938 r.* [w:] *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 335–338.

⁷⁷ Andriej Januariuszewicz Wyszynskij (10 XII 1883 r. – 22 XI 1954 r.), działacz komunistyczny, prokurator, dyplomata. Od 1903 r. członek SDPRR, mienszewik; od 1920 r. członek RKP(b); w latach 1925–1928 rektor Państwowego Uniwersytetu Moskiewskiego; od 1931 r. prokurator RFSRS, od 1935 r. prokurator ZSRS, oskarżyciel w głównych procesach politycznych, w 1937 r. organizator czystki w Prokuraturze Generalnej ZSRS; w okresie 1939–1944 zastępca przewodniczącego RKL ZSRS, a jednocześnie w latach 1940–1949 zastępca ministra spraw zagranicznych ZSRS; w okresie 1949–1953 minister spraw zagranicznych ZSRS; w latach 1953–1954 I zastępca ministra spraw zagranicznych ZSRS i zarazem stały przedstawiciel tego kraju w ONZ. *Gosudarstwiennaja vlast' SSSR. Wyszyje organy vlasti i uprawlenija i ich rukowoditeli 1923–1991. Istoriko-biograficzeskij sprawocznik*, oprac. W. Iwkin, Moskwa 1999, s. 260.

⁷⁸ Aleksandr Konstantinowicz Morozow (ur. 1887 r.). Od 1919 r. członek partii komunistycznej; od grudnia 1936 r. do grudnia 1947 r. naczelnik Oddziału „A” NKWD; w latach 1937–1938 sekretarz Specjalnej Trójki przy NKWD GSRS. *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji...*, s. 78.

⁷⁹ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 3 (AIPN, 2907/236, t. 3), Odpis aktu rozstrzelania Brunona Bystrzyńskiego, b.d., s. 99 (pdf).

⁸⁰ Według badań M. Jungego i B. Bonwetscha łączna liczba represjonowanych Polaków w Gruzji z rozkazu 00485 – bez spraw kierowanych do dalszego śledztwa oraz spraw, w których nie zapadła decyzja – na podstawie dostępnych dokumentów wyniosła 145 osób. Z pierwszej kategorii rozstrzelano 66 osób, z drugiej skazano 79 osób. Odsetek skazanych pierwszej kategorii w ogólnej liczbie represjonowanych wyniósł 46 proc. Wiadomo jednak, że część dokumentów z tej operacji zaginęła. M. Jungie, B. Bonwicz, *op. cit.*, t. 2, s. 39.

Protokół Dwójki nr 696 z 3 I 1938 r.
AMWDG, o. 1, f. 12, arch. nr 92 (1937–1938) (AIPN, 2907/201)

5. Pozostała dokumentacja sprawy Brunona Bystrzyńskiego i losy jednostki archiwalnej

W aktach Brunona Bystrzyńskiego – oprócz przedstawionych wyżej dokumentów – znajdują się jeszcze inne materiały. Należą do nich dokumenty osobiste oraz informacje dotyczące ruchu akt. Nie wnoszą one już nic więcej do samej sprawy, ale dla archiwistów stanowią źródło informacji o losach jednostki archiwalnej. Na ich podstawie można ustalić, że 20 stycznia 1938 r. teczka z dokumentami sprawy Brunona Bystrzyńskiego została przekazana do archiwum GUGB w Moskwie. W 1939 r. Bruno Bystrzyński nie pozostawał w ewidencji 1. Oddziału NKWD ZSRS⁸¹.

⁸¹ AMWDG, o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 2 (AIPN, 2907/236, t. 2), Paszport Brunona Bystrzyńskiego, s. 27–33 (pdf); *ibidem*, t. 1 (AIPN, 2907/236, t. 1), Informacja naczelnika 8. Oddziału UGB NKWD GSRS Morozowa dla 8. Oddziału GUGB NKWD ZSRS w Moskwie i dla prokuratora ds. specjalnych

Nie wiadomo, dlaczego w aktach jego sprawy 3 grudnia 1941 r. umieszczono informację o skazaniu 20 czerwca 1938 r. Iwana Mietkasa na karę śmierci. Jego nazwisko nie występuje przecież w dokumentacji sprawy Bystrzyńskiego⁸².

W październiku 1954 r. Zarząd KGB przy Radzie Ministrów ZSRS w Zakaukaskiej Kolei Żelaznej w Tbilisi wypożyczył akta Bystrzyńskiego z Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy Radzie Ministrów ZSRS w Moskwie. Związane to było z rewizją sprawy Witolda Lubowickiego. Akta przesłano do Tbilisi. Prawdopodobnie sam Lubowicki (lub w przypadku jego śmierci ktoś z jego rodziny) złożył odwołanie do wyższych instancji sądowych. Niestety, dokumenty sprawy Lubowickiego nie zachowały się i nie wiemy, jaki był rezultat zarówno śledztwa prowadzonego w jego sprawie, jak i złożonego odwołania.

Jednostka archiwalna sprawy Bystrzyńskiego w Moskwie nosiła nr 671 396, składała się z jednego tomu i liczyła 78 kart. Niewykluczone, że mogły znajdować się tam nie tylko dokumenty przesłane z Tbilisi, lecz także wytworzone w Moskwie, gdyż – jak wspomniano – Bystrzyński był skazany przez Dwójkę. W maju 1956 r. akta Bystrzyńskiego zwrócono do archiwum w Moskwie⁸³.

W lutym 1957 r. teczka została przesłana prokuraturze Zakaukaskiego Okręgu Wojskowego. Nie wiadomo, jaki był cel wypożyczenia dokumentacji. Być może było to związane z odwołaniem lub rewizją innej sprawy, w której wypłynęło nazwisko Bystrzyńskiego. Są to jednak tylko domysły. W czerwcu tr. akta zostały zwrócone do archiwum KGB przy Radzie Ministrów ZSRS w Moskwie⁸⁴.

dotycząca przekazania sprawy Brunona Bystrzyńskiego do archiwum w Moskwie, 20 I 1938 r., s. 15 (pdf); *ibidem*, Pismo naczelnika 1. Oddziału Specjalnego NKWD GSRZ Morozowa do naczelnika 1. Oddziału Specjalnego NKWD ZSRS Pietrowa oraz do wiadomości zastępcy prokuratora GSRZ dotyczące przesłania sprawy Brunona Bystrzyńskiego do Tbilisi dla prokuratora GSRZ, 21 XI 1939 r., s. 14 (pdf); *ibidem*, Informacja pomocnika naczelnika 1. Oddziału Specjalnego NKWD ZSRS Nikitina i zastępcy naczelnika 9. Wydziału Mordasowa dla naczelnika 1. Oddziału Specjalnego NKWD GSRZ w Tbilisi dotycząca braku rejestracji Brunona Bystrzyńskiego w ewidencji 1. Oddziału NKWD ZSRS, 21 XII 1939 r., s. 13 (pdf).

⁸² *Ibidem*, t. 2 (AIPN, 2907/236, t. 2), Informacja naczelnika 14. Wydziału 1. Oddziału Specjalnego NKWD ZSRS Sirotina dotycząca skazania na śmierć Iwana Mietkasa zgodnie z protokołem prokuratora ZSRS z 20 VI 1938 r., 3 XII 1941 r., s. 10 (pdf).

⁸³ *Ibidem*, Pismo zastępcy naczelnika Zarządu KGB przy RM ZSRS w Zakaukaskich Kolejach Sigi i p.o. naczelnika Oddziału Śledczego Zarządu KGB przy RM ZSRS w Zakaukaskich Kolejach Manukiana do naczelnika Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS Pletniewa dotyczące wypożyczenia sprawy Bystrzyńskiego w związku z rewizją sprawy Lubowickiego, 5 X 1954 r., s. 11 (pdf); *ibidem*, Pismo naczelnika 2. Sektora Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS Kriazewa i zastępcy naczelnika 2. Wydziału Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS Sasina do naczelnika Zarządu KGB przy RM ZSRS w Zakaukaskich Kolejach dotyczące przesłania sprawy Bystrzyńskiego do Tbilisi, 20 X 1954 r., s. 12 (pdf); *ibidem*, Pismo zastępcy naczelnika Oddziału KGB przy RM ZSRS w Zakaukaskich Kolejach Dżangidze i naczelnika Wydziału Śledczego Oddziału KGB przy RM ZSRS w Zakaukaskich Kolejach Łomidze do naczelnika Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS Pletniewa dotyczące zwrotu sprawy Brunona Bystrzyńskiego do archiwum, 21 V 1956 r., s. 13 (pdf).

⁸⁴ *Ibidem*, Pismo st. pomocnika prokuratora wojskowego Zakaukaskiego Okręgu Wojskowego do naczelnika Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS dotyczące wypożyczenia sprawy Bystrzyńskiego, 13 II 1957 r., s. 14–15 (pdf); *ibidem*, Pismo naczelnika 6. Wydziału Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS Kriazewa do prokuratora wojskowego Zakaukaskiego Okręgu Wojskowego dotyczące przesłania sprawy Bystrzyńskiego do Tbilisi, 28 II 1957 r., s. 16 (pdf); *ibidem*, Pismo pomocnika prokuratora wojskowego Zakaukaskiego Okręgu Wojskowego do naczelnika Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS dotyczące zwrotu sprawy Brunona Bystrzyńskiego do archiwum, 18 VI 1957 r., s. 19 (pdf).

Dwudziestego siódmego września 1957 r. skierowano zapytanie do Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS w Moskwie w celu uzyskania informacji o numerze sprawy archiwalnej Brunona Bystrzyńskiego⁸⁵. Również w tym przypadku nie wiemy, jaki był powód złożonego zapytania.

O ile znane są wysiłki samych skazanych związane z odwołaniami od wyroku lub próby rehabilitacji w okresie późniejszym nieżyjących już ofiar przez ich rodziny, o tyle w przypadku Brunona Bystrzyńskiego nie znajdujemy takiej dokumentacji. Z akt śledztwa wiadomo, że Bystrzyński miał tylko jedną siostrę, która była chora i pozostawała na jego utrzymaniu. Prawdopodobnie zmarła jakiś czas później i nie było osoby, która mogłaby się zająć sprawą jego rehabilitacji.

Zakończenie

Dokumenty wytworzone przez śledczych prowadzących sprawę nr 10209 ukazują nam nie tylko tragiczną postać i losy Brunona Bystrzyńskiego, lecz także sposób działania organów śledczych NKWD. Analiza protokołów przesłuchań wykazuje, że zeznania oskarżonego przebiegały zgodnie z rozkazem nr 00485. Cechowała je duża niedokładność, wewnętrzna sprzeczność, konfabulacje oraz posłuszne przytakiwanie narracji śledczych. Część zeznań oskarżonego była wręcz nieprawdopodobna: nie znał właściwej nazwy Polskiej Organizacji Wojskowej; księdza zmarłego dużo wcześniej – przed wybuchem I wojny światowej i rewolucji, z którym współpracował wiele lat, wskazał jako głównego jej przywódcę; zmyślał na temat nielegalnej działalności rozwiązanego przez władze Towarzystwa Dobroczynności. Bystrzyńskiego – jako agenta wywiadu – kompromitowały działania pozbawione zachowania konspiracji. Informacje, jakie gromadził z prasy i pogłosek, nie miały żadnego znaczenia wywiadowczego, a przecież rzekomo dostawał za nie ogromne jak na owe czasy wynagrodzenie. Treści jego zeznań dotyczących działalności w parafii św. Piotra i Pawła nie potwierdzają źródła kościelne.

Postępowaniu śledczych NKWD nie można dać wiary, ponieważ nie podejmowali nawet podstawowych czynności w celu zweryfikowania sprzecznych i absurdalnych zeznań przesłuchiowanych. Nie interesował ich stopień zagrożenia wywołany działalnością oskarżonego. Nie szukali sposobów i kanałów łączności oskarżonego z Polską. Niewiarygodne, że pomimo aresztowania w 1923 r. Stanisława Lesnera i Józefa Łaskiewicza, w 1930 r. Nikołaja Nowrodzkiego, a w 1932 r. Władimira Retelskiego – śledczy prowadzący te dochodzenia nie wykryli ich związków z Bystrzyńskim. Przez 15 lat Bystrzyński i cała domniemana siatka, chociaż działała bez zachowania konspiracji, nie zostali zdemaskowani. *Last but not least* – mimo że oskarżony przyznał się do otrzymywania ogromnych sum pieniędzy za zdobyte informacje szpiegowskie, które powinny uczynić go wyjątkowo zamożnym człowiekiem, funkcjonariusze NKWD znaleźli u niego tylko zegarek.

Czy Bruno Bystrzyński był winny zarzucanych mu czynów? Wszystko wskazuje, że nie. Działalność charytatywna i kulturalna, kontakty z polskim konsulatem, rozmowy i dyskusje na tematy społeczno-polityczne, spotkania we własnym domu

⁸⁵ *Ibidem*, Karta zapytaniowa Oddziału Ewidencyjno-Archiwalnego KGB przy RM ZSRS dotycząca Brunona Bystrzyńskiego, 27 IX 1957 r., s. 17 (pdf).

ze znajomymi, pytania kierowane do kolegów z pracy o problemy, z jakimi muszą się borykać na kolei, a nawet czytanie gazet i analiza zawartych w nich informacji, którymi można się dzielić – nawet jeśli miały miejsce – nie są ani kontrrewolucyjną, ani szpiegowską, ani dywersyjno-szkodniczą działalnością ukierunkowaną na zbrojne obalenie władzy sowieckiej.

Sprawa Brunona Bystrzyńskiego rozpoczęta w sierpniu 1937 r. sięga swoimi korzeniami lat dwudziestych i dotyczy osób związanych z działalnością parafii św. Piotra i Pawła w Tbilisi. Wpisuje się w także nurt i kontekst działań NKWD skierowanych przeciwko Kościołowi katolickiemu w ZSRS i jego wiernym, którzy byli narodowości polskiej.

Bruno Bystrzyński oraz większość ofiar „operacji polskiej” w Gruzji zostali aresztowani i oskarżeni o czyny, których tak naprawdę nigdy się nie dopuścili. Złożone zeznania zostały w większości prawdopodobnie wymuszone w trakcie śledztwa. Dzisiaj już wiadomo, że były potrzebne do uzasadnienia dokonanego w latach 1937–1938 aktu ludobójstwa na Polakach.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Gruzji w Tbilisi (Archiw Ministerstwa wewnętrznym diel Gruzii)

o. 1, f. 6, d. 37596, t. 4, k. 115, t. 1–3.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

2907/236, t. 1–3; 2907/42, t. 1–4.

Źródła publikowane

Wielki Terror. Operacja polska 1937–1938. Wetykyj Teror. Połska operacija 1937–1938, red. J. Bednarek, J. Karbarz-Wilińska, S. Kokin, M. Majewski, J. Szapował, Warszawa–Kijów 2010 (seria: „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t. 8).

Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków, red. D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, W. Luarsabiszwili, S. Koller, M. Majewski, O. Tuszuraszwili, Warszawa–Tbilisi 2016.

Akty prawne

Ugołownyj kodeks RSFSR (1926), [https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Уголовный_кодекс_РСФСР_\(1926\)](https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Уголовный_кодекс_РСФСР_(1926)) (dostęp 29 XI 2021 r.).

Opracowania

Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A., *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002.

Chmielecki T., *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1998.

Codevill G., *Stato a Chiesa nell'Unione Sovietica*, Milano 1972.

Conquest R. (ed.), *Religion in the USSR*, London–Sydney–Toronto 1968.

Dzieci operacji polskiej mówią, red. T. Sommer, Warszawa 2013.

- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki obrządku łacińskiego w ZSRR po 1918 r. Zarys problematyki* [w:] *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993.
- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997.
- Dzwonkowski R., *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939*, Lublin 1998.
- Dzwonkowski R., „Polska operacja” w ZSRS (1937–1940), „Summarius” 2009, t. XXXVIII.
- Dzwonkowski R., *Religia i Kościół katolicki w ZSRR oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010.
- Dzwonkowski R., *Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917–1991*, Ząbki 2005.
- Fedorow F., *Religia i Kościół w Związku Radzieckim*, Moskwa 1944.
- Furier A., *Polacy w Gruzji*, Warszawa 2009.
- Gosudarstwennaja własť SSSR. Wyszyje organy własti i uprawlenija i ich rukowoditeli 1923–1991. Istoriko-biograficzeskij sprawocznik*, oprac. W. Iwkin, Moskwa 1999.
- Haniewicz W., *Tragedia syberyjskiego Białegostoku*, Pelplin 2008.
- Iwanow M., *Kościół najbardziej prześladowany*, „Więź” 1990, nr 2–3.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938)*, Warszawa 1991.
- Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Jaworski K., *Bruno Jasiński w sowieckim więzieniu – aresztowanie, wyrok i śmierć*, Kielce 1995.
- Jungie M., Bonwicz B., *Bolszewistskij poriadok w Gruzii*, t. 1: *Bolszoi tierror w malienkoj kawkazskoj rjespublikie*, t. 2: *Dokumenty i statistika*, Moskwa 2015, <http://gefter.ru/archive/16080> (dostęp 23 XI 2021 r.).
- Kasperski S., Kołakowski P., Kuśnierz R., *Afera Rana: zatrzymanie przez sowiecki kontrwywiad por. Stefana Kasperskiego w świetle jego sprawozdania z 12 sierpnia 1936 r.*, Kraków 2014.
- Kolarz W., *Religion in the Soviet Union*, New York 1962.
- Koller S., *L'ideologia atea e la legislazione sovietica nei confronti della religione* [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, red. J. Mikrut, Verona 2017.
- Koller S., *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Syberii*, Kraków 2001.
- Korkuć M., Szarek J., Szubarczyk P., Wieliczka-Szarek J., *W cieniu czerwonej gwiazdy. Zbrodnie sowieckie na Polakach*, Kraków 2010.
- Kościuczek M., *Czynnik polski w stalinowskiej polityce lat trzydziestych na Białorusi* [w:] *Polska–Białoruś 1918–1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994.
- Kozyrska A., *Masowe represje wobec Polaków w obwodzie winnickim na Ukrainie w latach 1937–1938. Głosy akt śledczych*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2014, nr 5.
- Kupczak J., *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wrocław 1994.
- Kupczak J., *Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939* [w:] *Studia polsko-ukraińskie. Ukraina–Polska. Dziedzictwo historyczne i świadomość społeczna. Materiały z konferencji naukowej. Kamieniec Podolski, 29–31 maja 1992*, Przemyśl 1993.

- Kupczak J., *Stosunek władz bolszewickich do polskiej ludności na Ukrainie (1921–1939)*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 1997, nr 1.
- Kuśnierz R., *W świecie stalinowskich zbrodni. Ukraina w latach czystek i terroru (1934–1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Słupsk 2013.
- Lizak W., *Rozstrzelana Polonia. Polacy w ZSRS 1927–1939*, Szczecin 1990.
- Łoziński M., *Operacja polska. Stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937–1938*, Kłodawa 2008.
- Materski W., *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym*, Warszawa 2002.
- Materski W., *Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. Dokumenty i materiały*, Warszawa 2000.
- Mądzik M., *Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynności w Tyflisie (1894–1905)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1986/1987, sec. F.
- Michniuk W., *Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych [w:] Polska–Białoruś 1918–1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994.
- Musiał B., *The Polish Operation of the NKVD: The Climax of the Terror Against the Polish Minority in the Soviet Union*, „Journal of Contemporary History” 2013, t. XLVIII, nr 1, s. 98–124.
- „Operacja polska” NKWD 1937–1938. *Materiały dla nauczyciela*, Kraków–Warszawa 2017.
- Paczkowski A., *Polacy pod obcą i własną przemocą [w:] S. Courtois, N. Werth, J.L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.L. Margolin i inni, Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999.
- Pałyga J., Dzwonkowski R., *Za wschodnią granicą 1917–1993: o Polakach i Kościele w dawnym ZSRR*, Warszawa 1995.
- Patek A., *Położenie prawne Kościoła katolickiego na Wschodzie w okresie międzywojennym w świetle oficjalnego ustawodawstwa wyznaniowego władz sowieckich [w:] Kościół katolicki na Syberii. Historia. Współczesność. Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2002.
- Patek A., *Z uwag nad położeniem Kościoła katolickiego w ZSRR w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 1995, t. 25, nr 1.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. VII, red. S. Stępień, Przemysł 2014.
- Pietrow N., *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11.
- Pietrow N.W., Skorkin K.W., *Kto rukowodił NKWD 1934–1941. Sprawozdanie*, Moskwa 1999, <http://www.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/index.htm> (dostęp 20 V 2021 r.).
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
- Polaki w wołogodzkiej oblasti: riepriessii, plen, spiecposielenije (1937–1953 gg.)*, red. A.Ł. Kuz'minych, S.I. Starostin, Wołogda 2014.
- Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010.
- Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917–1956*, red. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998.
- Sommer T., *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014.
- Sommer T., *The Polish Operation: Stalin's First Genocide of Poles 1937–1938*, „The Sarmatian Review” 2011, t. XXXI, nr 3.

- Sprawa „Polskoji orhanizaciji wijskowej” w Ukraini 1920–1938 rr. Zbirnyk dokumentiw ta materialiw*, red. S. Kokin, R. Podkur, O. Rublow, Kyjiw 2011.
- Stroński H., *Przemoc jako uniwersalny środek działania stalinizmu*, „Szkice Humanistyczne” 2005, nr 11.
- Stroński H., *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.
- Stroński H., *Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938* [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 1999.
- Szubtarski G., *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina*, „Kościół i Prawo” 2013, t. 2, nr 2.
- Timasheff N.S., *Religion in Soviet Russia 1917–1942*, London 1943.
- Urban J., *Prawodawstwo religijne w Rosji sowieckiej*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 186.
- Urban J., *Walka z Antychrystem. Przeciw prześladowaniom religii w Rosji bolszewickiej*, Kraków 1930.
- Urban J., *Ideologia bolszewizmu*, „Przegląd Powszechny” 1932, t. 194.
- Werth N., *Państwo przeciw społeczeństwu* [w:] S. Courtois, N. Werth, J.L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.L. Margolin i inn., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999.
- Wielki Terror 1937–1938*, oprac. T. Kizny, współpr. D. Roynette, Warszawa 2013.
- Wiśniewski A., *Stosunek państwa do Kościoła w ZSRR*, Wilno 1938.

Filmy

Dak'arguli ist'oria, <https://youtu.be/5vYIBOxhBj4> (dostęp 15 IV 2020 r.).

STRESZCZENIE

W „operacji polskiej” rozpoczętej 11 sierpnia 1937 r. rozkazem Nikołaja Jeżowa nr 00485 rozstrzelano ponad 140 tys. Polaków. Jedną z ofiar tej operacji NKWD był Bruno Bystrzyński, aresztowany 3 września 1937 r. w Tbilisi, którego oskarżono o przynależność do „Polskiej Organizacji Wojskowej” i polskiego wywiadu, rezydenturę, prowadzenie lokalu konspiracyjnego, działalność szpiegowską i kontrrewolucyjną, uprawianie dywersji i szkodnictwa w celu osłabienia ZSRS, obalenia władzy sowieckiej oraz zagarnięcia Ukrainy przez Polskę. Zachowane w Archiwum MSW Gruzji akta jego sprawy śledczej nr 10209 zawierają liczne dokumenty, m.in.: informacje, wnioski służbowe, nakaz aresztowania, nakaz przeszukania, nakaz zajęcia majątku, protokoły przesłuchań, protokoły konfrontacji, akt oskarżenia, protokół Trójki i inne materiały wytworzone w sprawie. Na ich podstawie przedstawiono przebieg śledztwa i wskazano jego tendencyjne wątki, liczne nieścisłości i absurdy. Wyłania się z nich zarówno obraz tworzonej dokumentacji w sprawach dochodzeniowych i śledczych tego okresu, jak również charakterystyczny mechanizm prowadzenia przez organy NKWD stronniczego śledztwa, którego rezultatem było sfabrykowanie oskarżenia, skazanie i rozstrzelanie Brunona Bystrzyńskiego w dniu 14 stycznia 1938 r. za czyny, które jakoby popełnił.

Słowa kluczowe: „operacja polska”, NKWD, Polacy w Gruzji, Gruzja, Polska Organizacja Wojskowa, szpiegostwo, kontrrewolucja.

ABSTRACT

More than 140,000 Poles were executed in the ‘Polish operation’ launched on 11 August 1937 by Nikolai Yezhov’s order 00485. One of the victims of this NKVD operation was Bruno Bystrzyński, arrested on 3 September 1937 in Tbilisi, who was accused of belonging to the ‘Polish Military Organisation’ and Polish intelligence, running a *rezydentura* [intelligence station] and a safe house, and engaging in espionage and counter-revolutionary activity as well as subversion and sabotage and demolition with the aim of weakening the USSR, overthrowing Soviet power and helping Poland to seize the Ukraine. Preserved in the Ministry of Internal Affairs Archive of Georgia, the files of his investigative case, no. 10209, contain numerous documents, including: information, official request forms, arrest warrant, search warrant, property seizure order, interrogation reports, confrontation protocols [documents resulting from the confrontation of two suspects and resulting contradictions in their statements], indictment, Troika report and other materials produced in the case. The investigation process is presented on the basis of these, and its biased narratives, numerous inaccuracies and absurdities are pointed out. What emerges from them is both a picture of the documentation created in the investigative cases and inquiries of that period, as well as the characteristic mechanism of the NKVD authorities in conducting a biased investigation, which resulted in the fabrication of a charge against Bruno Bystrzyński and his conviction and execution on 14 January 1938 for acts he had allegedly committed.

Keywords: ‘Polish operation’, NKVD, Poles in Georgia, Georgia, Polish Military Organization, spying, counterrevolution.